

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

लेखक श्री. लक्ष्मीनारायण गंधर्व

सन

श्री. लक्ष्मी-शुद्ध

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव श्री. लक्ष्मी-शुद्ध

श्री. लक्ष्मी-शुद्ध

2086

श्री. लक्ष्मी-शुद्ध

15. 1. 93

~~15. 1. 93~~

~~15. 1. 93~~

सत्कार्योत्तेजक सभा, धुळे.

छत्रपती श्री शिवाजी महाराज

व

सं-च-१३८

शिवजन्मोत्सव.

शिवराजास आठवावे ।

जीवित्व तृणवत् मानावे ॥

इहपरलोकीं तरावे ।

कीर्तिरूपे ॥

शिवराजाचे आठवावे रूप ।

शिवराजाचे आठवावा प्रताप ॥

शिवराजाचा आठवावा साक्षेप ।

भूमंडळीं ॥

रामदास.

चित्रशाळा छापखान्यांत छापिले.

चैत्र शुद्ध १ शके १८२१.

(पुस्तकासंबंधीं सर्व हक्क सभेनें आपल्याकडे
राखून ठेविले आहेत.)

किंमत सहा आणे.

शिवजन्मोत्सव.

—○:~:○—

ज्या नखीरानें महाराष्ट्रास यवनांच्या त्रासांतून मुक्त करून कांहीं काळ त्यास स्वातंत्र्यसुखाचा लाभ करून दिला, त्याची आठवण महाराष्ट्रायांना सदैव राहणें किती अगत्याचें आहे हें जाणून पुण्याच्या व इतर ठिकाणांच्या कित्येक महाराष्ट्राभिमानी मंडळींनीं श्री. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या जन्मतिथीस, म्हणजे वैशाख शुद्ध द्वितीयेस, रायगडास व पुण्यास उत्सव करण्याचा प्रघात शके १८१६ सालीं घातला; व त्याच्या पुढल्या वर्षापासून अशा प्रकारचा उत्सव महाराष्ट्रांत, किंबहुना जेथे जेथे महाराष्ट्रीय वास करितात अशा लहान मोठ्या पुष्कळ ठिकाणीं, होऊं लागला. आपल्या प्रतापी पूर्वजांनीं जी कीर्ति मिळविली ती आपणांस वाढवितां जरी येत नसली तरी तिचें चिरकाल स्मरण ठेवून त्यांच्या ऋणांतून अंशतः मुक्त होण्याचा प्रयत्न करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. अशा प्रकारचें स्मरण ठेवण्यास अशिक्षित मनुष्यास साधन नसतें; तसें साधन ह्या उत्सवानें व त्या वेळीं जीं ऐतिहासिक व्याख्यानें होतात त्यांनीं करून दिल्यासारखें होतें. हा ह्या उत्सवापासून पहिला फायदा आहे. अशा प्रकारच्या धार्मिक व ऐतिहासिक उत्सवापासून दुसरा फायदा असा होतो कीं,

अप्रबुद्ध जनांस त्या प्रसंगी नीतिमत्तेचें व आपल्या सद्यःस्थितीचें शिक्षण मिळतें. महाराजांच्या नीतिमान चरित्रांत उदात्त मनोविकारांची परीक्षा होण्यासारखे जे कित्येक प्रसंग आले आहेत ते वाचून व ऐकून कोणाचें अंतःकरण क्षणभर प्रेमळ विचारांनीं भरून येणार नाही? “आपण होतो कसे, झालों आहोंत कसे” ह्याचें ज्ञानच जर नाही, तर आपली सद्यःस्थिती कशी आहे हें तरी कोठून कळणार व ती सुधारण्याचा प्रयत्न तरी कसा होणार? जगाच्या आरंभापासून आपली अशीच स्थिती आहे व ती तशीच प्रलयकाळपर्यंत चालणार अशी ज्यांची समजूत त्यांच्या हातून आत्मोन्नतीचा प्रयत्न कसा व्हावा? अशा प्रकारच्या धार्मिक-ऐतिहासिक उत्सवापासून तिसरा मोठा फायदा असा आहे कीं त्या योगें ‘स्वाभिमान’ जागृत रहातो. एका प्रख्यात इंग्रज तत्ववेत्त्यानें असें म्हटलें आहे कीं लोकांचें अतिशय नुकसान करावयाचें असें जर एखाद्या सरकारच्या मनांत आलें तर त्यानें प्रजेच्या अंतःकरणांतील स्वाभिमानाची कल्पना नष्ट करून अपमानास्पद स्थितींत समाधान मानण्यास प्रजेस शिकवावें.* आमच्या दयाळू

* Self-respect is the very essence of national life. A great nation may suffer great disasters and survive them, if the spirit of its people remains intact. × × × × But if a nation loses its vigour

(पुढें चालू)

सरकारचा अशा प्रकारचा दुष्ट हेतु नाहीं हें उघड आहे, नाहीं पेक्षां आमच्या पूर्वजांचे अभिमानोत्तेजक इतिहास त्यांनीं लिहून ठेवून ते आम्हांस शिकविले नसते. सदरहु उत्सव आपल्या सरकारास आवडणार नाहीं अशी जी कित्येक लोकांची भ्रामक समजूत आहे त्यास वरील उत्तर बस आहे. प्रजेनें शिवजन्मोत्सव करावा हें सरकारास आवडत नाहीं असें म्हणणें म्हणजे प्रजेचा स्वाभिमान नष्ट करून त्यांना अवन्तीस पोचविण्याची सरकारची इच्छा आहे असें म्हणण्या सारखें होणार आहे. ग्रांट डफ सारख्या हिंदु लोकांच्या पक्षपाती उदार साहेबांनीं आमचा इतिहास लिहिला नसता तर आज आम्हांस स्वतःविषयींचें ज्ञान होण्यास फारसें साधन उरलें नसतें. आमच्या पूर्वजांची माहिती एकत्र करून तिचा संग्रह ज्या इंग्रज ग्रन्थकारांनीं केला व ज्या सरकारानें इतिहासाचें ज्ञान म्हणून ती माहिती आम्हांस करून

(मागील पृष्ठावरून.)

and self respect, if it begins to groan under the burdens of extended empire and to prefer comfort to honour, ignoble ease to noble effort, the hour of its decline has sounded. × × × × The most fatal thing any Government can do for a country is to destroy its sense of self-respect and teach it to acquiesce in what is felt to be dishonourable.

Modern Science and Modern Thought P. 304
by S. Laing.

देण्याची लहानमोठ्या शाळांतून व्यवस्था केली, तें सरकार आज उत्सवाचे विरुद्ध आहे असे म्हणणें म्हणजे आमच्या उदार सरकारच्या मार्गी अनुदारता लादण्यासारखें आहे.

ज्या राष्ट्राला पूर्व नाही त्यास उत्तरही नाही अशा अर्थानें इंग्रजीत एक वचन आहे. त्याचा अर्थ इतकाच कीं, गिरविण्यास पुढें एखादा चांगला कित्ता नसला म्हणजे अक्षर वळणदार देण्याचा जसा संभव नसतो तद्वत् अनुकरणीय अशा धर्मशील, प्रतापी, व कारस्थानी पूर्वजांचीं चित्रें लोकांना अवगत नसलीं, तर त्यांचीं मनें शून्य असतात, त्यांना उत्साह नसतो, व आपणांस पूर्वजांहून वरचढ करतां येत नसली तरी त्यांच्या इतकी कीर्ति मिळविली पाहिजे अशी त्यांना महत्त्वाकांक्षा नसते. तेव्हां इतिहासाच्या ज्ञानापासून व ऐतिहासिक उत्सवापासून चत्रथा लाभ असा आहे कीं, त्या योगें अनुकरणीय अशीं चित्रें मनुष्याच्या डोळ्यापुढें नेहमीं राहतात. सुदैवानें आमच्या अगदीं नुकतेच होऊन गेलेल्या पूर्वजांचे वृत्तांत आपणांस वाचावयास आहेत व ज्या राष्ट्राला पूर्व आहे त्याला उत्तरही आहे हें जर खरें असेल, तर इंग्रज सरकारच्या साहायानें आर्यावर्त्तिसंघुनरपि सुदीन प्राप्त होतील अशी आशा करण्यास हरकत नाही. आतां एवढें खरें आहे कीं, प्राचीन इतिहास असूनही तो लोकांच्या डोळ्यापुढून जाण्याचा संभव आहे.

प्राचीन इतिहास नसणें व तो असून त्याचें ज्ञान नसणें
या दोन्ही अवस्थांचा परिणाम सारखाच झाला
पाहिजे. असें होऊं नये, पूर्वजांची माहिती लोकांना व्हा-
वी, म्हणून अशा प्रकारच्या उत्सवांची फार अवश्य-
कता आहे.

अशा प्रकारें सदरहु उत्सवाची योग्यता असतां अ-
नेक लोकांकडून उत्सवाविरुद्ध कित्येक आक्षेप आण-
ण्यांत येतात. एखाद्या सार्वजनिक संस्थेस अगर कार्यास
मदत करण्याच्या आड आपला व्यक्तिद्वेष, भिन्नपणा, अ-
थवा सार्वजनिक कृत्यांत द्रव्यव्यय करण्याची आपली
अनुदारता येत असली, तर तसें कबूल न करितां त्या
संस्थेस अगर कार्यासच नावें ठेवून आपली मत्सरबुद्धि,
भेकडपणा, व कंजुषवृत्ति झांकण्याचा कित्येक लोक प्रय-
त्न करितात. सार्वजनिक कामीं मदत मागण्यासाठीं लो-
कांजवळ हात पसरण्याचे ज्यांच्यावर प्रसंग आले असतील
त्यांना वराल म्हणण्याची सत्यता तेव्हांच पटेल. " तुम्ही
म्हणतां खरें पण त्यांत कांहीं अर्थ नाही, कांहीं फायदा
होईल असें मला वाटत नाही, नाहीपेक्षां आपण मदत
केली असती " असा तत्वज्ञानाचा आव घालून जे केवळ
आपल्या हातचा पैसा जाऊं नये, अथवा आपल्या हातून
सत्कार्य घडत नाही तेव्हां ते दुसऱ्याच्या हातूनही घडूं
नये, एखाद्या भानगडींत पडून आपल्या मनाच्या स्वास्थ्यास
व्यत्यय येऊं नये, म्हणून स्वयं न बसतां उलट एखाद्यानें

आरंभिलेले कार्यच वाईट आहे असे प्रतिपादन करितात, अशांच्या आक्षेपांत यथार्थता कितपत असणार, हे सांगाय-यास नकोच; तरी अप्रबुद्ध जनांस फसवून त्यांचे भ्रुतेच ग्रह वनविण्यास असे आक्षेप कारण होतात म्हणून थोडक्यांत त्या आक्षेपांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

अशा लोकांकडून व इतरांकडून जे अक्षेप येतात त्यांत प्रमुख असे चार पांच आहेत:—

(१) शिवजन्मोत्सव पूर्वीपासून होत नव्हता, तो नवीन आहे. आधीच उत्सव काय थोडे आहेत, तर आ-जली नवीन करावयास लागावे ?

(२) शिवजन्मोत्सवापासून कांहीं फायदा होईल असे वाटत नाही.

(३) आपण शिवजन्मोत्सव करणे सरकारास आवडणार नाही.

(४) शिवजन्मोत्सवापासून आपल्या मुसलमान बांधवांस चीड येईल.

(५) श्रीशिवाजी महाराजांच्या अंगी असा काय मोठेपणा होता की लोकांनी त्यांचा उत्सव करावा ! प्रीस देशाचा शिकंदरही त्यांच्याच तोडीचा होता, मग आपण शिकंदराचा अथवा दुसऱ्या एखाद्या त्याच प्रतीच्या नरवीराचा उत्सव कां न करावा ? शिवाय श्री. शिवाजी महाराजास ज्यांच्यापासून शकुती भिळाली त्या रागदास

स्वामींचा आपण उत्सव करावयाचें सोडून त्यांचे घेव्या-
चा करितो हे अयोग्य होणार नाही काय ?

आतां पहिल्या आक्षेपासंबंधानें असें म्हणतां
येईल कीं एखादी गोष्ट केवळ नवीन आहे म्हणून जर
बर्ज करावयाची तर इंग्रजी शिक्षणाबरोबर ज्या सर्व
नवीन गोष्टी आमच्या आक्षेपकांनीं उचलल्या आहेत
त्या त्यांना सोडाव्या लागतील. ही गोष्ट सदरहु आक्षेप
आणतांना त्यांच्या लक्षांत नसावी असें वाटतें. हल्लीं ज्या
संस्था आहेत त्या ही एकवार नवीन होत्या. जगांत अ-
शी कोणती गोष्ट आहे कीं जी एकदां नवीन नव्हती?
कोणत्याही गोष्टीची युक्तायुक्तता ठरवावयाची तर ती
जुनी कां नवी आहे ह्यावरून ठरवावयाची नाही; तर ति-
ची उपयुक्तता पाहिली पाहिजे. स्थित्यंतरामुळे अनेक
गोष्टींचा अंगीकार करावा लागतो. स्वाभिमान उ-
त्पन्न होण्यास पूर्वकालीं शिवजन्मोत्सवाची आवश्यकता
घाटली नव्हती, पण आजच्या पालटलेल्या स्थितींत जर
तो उत्सव जरूर असेल तर तो प्रघात केवळ नवीन हो-
ईल म्हणून न स्वीकारणें अयोग्य होय. नवीन चाली-
रीतींचें मण्डन करितांना “पुराणमित्येव न साधु सर्वम् । न
चापि काव्यं नवमित्यवंधम् ।” अशी कोटी जे लोक लढ-
वितात तेच हा आक्षेप आणतात, हें मोठें नवल आहे.
आधींच उत्सव काय थोडे, तर हा आणखी नवीन पाहिजे,
ह्या म्हणण्यांत थोडी चूक आहे. रामजयंती वगैरे जे आ-

पणांत उत्सव आहेत ते आज सर्वस्वी धार्मिक होऊन बसले आहेत. धार्मिक-ऐतिहासिक असा उत्सव आपणांत दुसरा मुळीच नाही म्हणून शिवजन्मोत्सवांची आवश्यकता आहे. आतां हा ही उत्सव इतर उत्सवाच्या वळणावर जाऊन केवळ धार्मिक बनणार नाही म्हणून कशावरून, असा कोणी आक्षेप आणाल; पण त्या संबधानें असें म्हणतां येईल कीं त्यास इतर उत्सवांच्या वळणावर जाऊन देण्याची जबाबदारी सर्वांवर आहे. आक्षेप काढून तटस्थ राहिल्यानें आपली जबाबदारी संपते असें कोणी समजू नये. शिवजन्मोत्सव कारणे ज्यांस मान्य आहे, पण त्यास भलतेंच स्वरूप प्राप्त होईल अशी ज्यांस भीति वाटत आहे, त्यांनीं उत्सवांत सामील होऊन इच्छेनुसृत उत्सवास स्वरूप देण्याचा यत्न करावा. न करत्याचा वार शनिवार ह्या व्यावहारिक म्हणीप्रमाणें नुसते आक्षेप काढून अलिप्त राहणें कोणासही शोभणार नाही.

उत्सवापासून कांहीं फायदा आहे असें कित्येकांस वाटत नाही. ह्या आक्षेपांत फायदा म्हणजे काय ह्याचा बोधच होत नाही. हजाराचे दोन हजार झाले म्हणजे फायदा, पण पूर्वांविषयीं यथार्थ ज्ञान होऊन आपल्या कर्तव्याचा बोध होण्यास जो उत्सव कारण होणार त्यापासून कांहीं फायदा नाही, असें तर समजावयाचें नाहींना ? पैशाच्या रूपांनै फायदा मोजण्याच्या व्यापारी दृष्टीनें असल्या उत्सवाकडे पाहून कसें चाळेळ ? व्यापारांत

एका पैशाचे दोन पैसे कदाचित् लवकर होत
 भसतील, पण कोणत्याही धार्मिक ऐतिहासिक उत्सवाचा
 लोकांच्या मनांवर परिणाम होऊन त्यांनी योग्य मार्गाच्या
 सांगण्यास कालावधी बराच पाहिजे, हे विसरतां कामा नये.
 महाराजाचा उत्सव सुरू झाल्यापासून निदान महाराष्ट्रां-
 तील लोकांचे लक्ष आपल्या पूर्वजांचा वृत्तांत जाणण्या-
 कडे विशेष लागले, हा दोन तीन वर्षांच्या उत्सवापासून
 लहान फायदा झाला असे म्हणतां येणार नाही. ह्या
 लेखाच्या आरंभी उत्सवाची आवश्यकता दाखवितांना त्या-
 पासून होणाऱ्या फायद्यांचे दिग्दर्शन केलेच आहे.
 मानसिक उन्नतीची पर्वा न करितां केवळ पैशावर नजर
 ठेवणारास मात्र ह्या उत्सवापासून कांहीं प्राप्ति नाही.

स्वतःला जी गोष्ट करवत नाही, ती दुसऱ्यांनं ही
 न करावी, अशी सदिच्छा बाळगणारांकडून लोकांना
 भीति वाटावी ह्मणून वर नमूद केलेला तिसरा आक्षेप
 आणण्यांत येतो. ह्या आक्षेपाचे निरसन वर थोडक्यांत
 केलेच आहे. सरकारास शिवजन्मोत्सव आवडणार नाही
 हा अक्षेप निराधार आहे, इतकेच नव्हे, तर वस्तुस्थिति
 त्याच्या उलट आहे. इतर बाबतींत आमचे सरकार
 कसेही असले तरी आह्मांस आमच्या पूर्वजांची माहिती
 व्हावी अशी त्यांची पूर्ण इच्छा दिसते. नाही पेक्षां त्या
 माहितीचा लाभ लोकांस करून देण्याची त्यांनी व्यवस्था
 केली नसती. उलट श्री शिवाजी महाराजाबद्दल जी भावना

बाळगावयास पाहिजे ती आम्ही बाळगीत नाही झणून पुष्कळ इंग्रज ग्रंथकार्यांनीं खेद व आश्चर्य हीं प्रगट केली आहेत. डबल्स साहेबानीं ' मुंबई व पाश्चात्य हिंदुस्थान ' या नांवाचा लार्ड रे साहेबांच्या सुचनेवरून एक ग्रन्थ लिहिता आहे. त्यांत ते एके ठिकाणीं लिहितात:— ' शिवाजी बदल हल्लीं कोणास पर्वा वाटत नाही. रक्तपात व संपत्ति यांच्या योगानें मिळविलेल्या ज्या विस्तीर्ण मुलुखावर त्यानें एकवार राज्य केलें, व जो मुलुख त्यानें काळजीपूर्वक कोल्हापूरचे राजे, सातारचे भोसले, व त्यांचे पुण्याचे पेशवे, यांच्या स्वाधीन केला, त्या सर्व मुलुख भर आज एकही मनुष्य मराठी साम्राज्यसंस्थापकाच्या समाधीच्या दुरस्तीकरितां अगर ती कायम राखण्याकरितां एक रुपया सुद्धां देत नाही. '* अशा प्रकारें महाराजा-बदल महाराष्ट्रीयांची अनारथा पाहून आश्चर्यानें डबल्स साहेबानीं वरील उद्गार काढले आहेत, व त्या खालीं टिपेंत ते लिहितात:— " ट्यूडर व स्टुअर्ट या दोन घरण्यां-

* No man now cares for Shivajee over all those wide domains, which once owned him lord and master, acquired by so much blood and treasure and which he handed with care to the Rajas of Kolhapur the Bhosles of Satara and their Peshwas in Poona. Not one man now contributes a rupee to keep or repair the tomb of the founder of the Maratha Empire.

या शिल्पकलेच्या रूपाने राहिलेला अवशेष भाग विलायत सरकार जतन करिते. शिवाजीच्या समाधीची, देवालयाची, व छत्रीची तशीच व्यवस्था मुंबई सरकारास करितां यावया-
 नार्ही काय ? प्राचीन कालाचे ज्ञान करून देणाऱ्या
 खात्यांतून पैशाचा विनियोग होत असतां जो चूरा पडतो
 त्यापैकी थोडासा चूरा, एका आवेशयुक्त व अद्भुत
 काळची स्मारके जतन करण्यास बस होईल ! सन
 १८८९ साली लॉर्डे साहेब गव्हर्नर होऊन इकडे आ-
 ल्यावर लवकरच रायगडावरील शिवाजीची समाधि दुरुस्त
 करण्या विषयी त्यांनी हुकूम दिला व त्या प्रमाणे ती
 दुरुस्त झाली. ”*

ज्याने एकवार आम्हांस “ मराठे ” असे म्हणण्याचा
 योग आणून दिला होता त्या थोर पुरुषाविषयी आमची
 हृष्टीची गर्हणीय उदासीन वृत्ति पाहून डब्ल्यू. साहेबाने

* The British Government conserves the architectural remains of Tudor and Stuart. Will not the Bombay Government do as much for the tomb, the temple of the arch of Sivaji ? A few crumbs that fall from the archaeological bureau would suffice to keep in repair memorials of a dashing and most romantic period. Lord Reay shortly after he came out as Governor in 1995 gave instructions to have Sivaji's tomb on Raygarh repaired, which was done.

Douglas on Bombay and Western India Vol. II P. 180.

आमची एक प्रकारे द्या दोन उताऱ्यांतील केलेली कान-
उघाडणी, मुंबईचे माजी गव्हर्नर यांस समाधीच्या डागडुजी-
बद्दल केलेली सूचना, व इलाखाधिपतीकडून त्या सूचनेची
झालेली अम्मलबजावणी, हीं वाचून, "महाराजाबद्दल आम्हीं
आस्थापूर्वक उत्सव करणें आमच्या सत्याप्रिय सरकारास
आवडणार नाही" असा आक्षेप अद्याप ज्याच्या डोक्याला
सोडणार नाही त्या महापुरुषाचें डोकें कांहीं विचित्र अ-
सलें पाहिजे, दुसरें काय ?

शिवजन्मोत्सवावर चवथा आक्षेप असा आहे की त्या
पासून आपल्या मुसलमान बांधवांस चीड येईल. हा आ-
क्षेप खोडसाळ आहे. आज दोन चार वर्षे महाराष्ट्रांत
छहान मोठ्या पुष्कळ ठिकाणीं उत्सव होत आला आहे
पण त्यापासून आपले मुसलमान बांधव चिडले असें को-
ठेही घडल्याचें ऐकिवांत नाही. हा आक्षेप काढणें म्हण-
जे आपल्या बांधवांस योग्यायोग्य कळत नाही असें म्हण-
व्यासारखें आहे. शिवाय आज महाराजांचा जो उत्सव
होत आहे तो त्यांनीं यवनांस पादाक्रान्त केलें म्हणून
नव्हें, तर त्या नरवीराच्या आंगीं असे अनेक अलौकिक
गुण होते की ज्यांचें अनुकरण करणें कोणासही श्रेयस्कर
होईल, म्हणून त्यांचा उत्सव करण्यांत येत आहे. ही
गोष्ट आमच्या बांधवांना माहीत आहे. उत्सवापासून मु-
सलमान बांधवांस चीड येत नाही इतकेंच नव्हें तर उ-
त्सवाची उपयुक्तता त्यांच्या लक्ष्यांत येऊन समाधीच्या

दुरस्तीकरितां कित्येक उदार मुसलमान बांधवांनीं वर्गणी दिली आहे. तसेच उत्सवांतही त्यांचें आंग असतें ही गोष्ट ज्यांनीं गेल्या वर्षीं धुळ्याच्या उत्सवांत हिंदु मुसलमानांचें परस्पराशीं सलोख्याचें वर्तन पाहिलें असेल त्यांस सहज कळणार आहे.

पांचव्या आक्षेपानें तर मुळावरच कुठार प्रहार केला आहे. श्री. शिवाजी महाराजांची अशी काय योग्यता होती कीं त्यांचा आम्ही उत्सव करावा याचें उत्तर महाराजांचे चरित्रावरून मिळणारें आहे. स्वदेशासाठीं व स्वधर्मासाठीं अश्रान्त परिश्रम करून ज्यानें कांहीं काल महाराष्ट्र हें नांव गाजविलें, त्यानें काय केलें, असें विचारणें हा कृतघ्नपणा होय. महाराजांनीं आमच्याकरितां निरपेक्षपणें यत्न करून मिळविलेले वैभव आज आम्हांस सांभाळितां आलें नाहीं, म्हणून त्यांची योग्यता कमी होते असें नाहीं. आक्षेपाच्या उत्तरार्धावरून आक्षेपक वसुधाकुटुंबी असावेत असें वाटतें. आपपरभाव नष्ट होऊन त्यांची दृष्टि प्रगल्भ झाली असावी असें दिसतें. शिवाजी काय व शिकंदर काय सारखेच ! सर्व प्राणिमात्रांच्या ठायीं आक्षेपकांची समानबुद्धि आहे असें क्षणभर वादासाठीं कबूल केले, तरी शिवाजी महाराजांच्या तोडीचे म्हणून पुढें अणिलेले नरवीर महाराजांच्या पायरीपर्यंत येतात काय ? शिवाजी महाराजांची योग्यता इतर राष्ट्रांतील त्यांच्या तोडीच्या पुरुषापेक्षा कशी अधिक आहे हें पुढील चरित्र-

त्रावरून वाचकांस कळून येणार आहे; परंतु आधीं आमच्या आक्षेपकांची इतकी समदृष्टी झाली आहे कोठें ? कारण तसें म्हणावें तर घरदारें, बायका पोरें, पैसा यावरील आक्षेपकांचें प्रेम उडालेलें दिसत नाहीं. शिवाजी महाराज व शिकंदरादि परराष्ट्रीय पराक्रमी राजे यांत फरक न दिसण्याचें कारण त्यांचें इतिहासाचें अज्ञान होय. स्वदेशाच्या इतिहासाच्या वाचनानें जी आत्मप्रीति व जो स्वाभिमान उत्पन्न होतो त्या मनोवृत्तीची ह्यांना ओळखही नसते. इतिहासाच्या अभावीं लोकांचीं मनें नीचतर अवस्थेला जाऊन पोंचतात ह्याचा दृष्टान्त सदरहू आक्षेपावरून मिळण्यासारखा आहे.

सारांश पांचव्याही आक्षेपांत कांहीं तथ्य नाहीं. इतिहासांच्या अज्ञानामुळे जी अभिमानशून्यता उत्पन्न होते तीपासून ह्या आक्षेपाचा उद्भव आहे. आतां श्रीसमर्थांचा उत्सव करण्याचें टाकून त्यांच्या चेल्याचा करणें योग्य नव्हे ह्या ह्मणण्याचा अर्थ इतकाच कीं आक्षेपकांना कांहींच करावयाचें नसतें तेव्हां कोणी कांहींही कार्य आरंभिल्यास त्यावर ह्यांची शंका असणारच. उद्यां श्रीसमर्थांचा उत्सव सुरू झाल्यास (श्रीसमर्थांनीं स्थापिलेल्या सांप्रदायांच्या मठांत हा उत्सव होतच असतो.) हेच आक्षेपक ह्मणूं लागतील कीं, “ कायहो शिवाजी सारखा शिष्य न मिळतां तर एकटे रामदास स्वामी काय करणार होते !

पंचवीस वर्षे कल्याणासारखे चेले जवळ असतां त्यांच्या हातून काय झालें तर ह्या कामीं गुरूपेक्षां शिष्यांचें महत्त्व जास्त आहे. तेव्हां शिष्याचा उत्सव न करितां गुरूजींचा करणें अयोग्य आहे. ” यावरून ह्याही ह्मणण्यांत कांहीं अर्थ नाही, हें वाचकांच्या ध्यानांत आलेच असेल.

अखेरीस लेखकाची जगन्नियन्त्याजवळ प्रार्थना इतकीच आहे कीं ‘ आपण कोण ’ ह्याची उत्कृष्ट साक्ष पटवून देणाऱ्या शिवजन्मेत्सवासंबंधानें लोकांचे व सरकारचे भलभलते ग्रह पालटून सर्व लोक-लहान मोठे, गरीब श्रीमंत, सुधारक उद्धारक,—एक दिलानें उत्सव करूं लागोत, आमचें प्रेम आमच्या पराक्रमी व वैभवशाली पूर्वजांवर दृढ होवो, त्यांच्या आशीर्वादास आह्मी पात्र होऊन देशाच्या आमच्या व त्यांच्याच कृपाप्रसादानें आह्मांमध्ये महाराजांसारखे नीतिमान, स्वधर्मरत पुरुष निपजून, आमच्या राजकर्त्यांचा व त्याबरोबर आमचा लौकीक सर्वत्र होऊन महाराष्ट्र सुखी होवो.

श्री शिवछत्रपती.

० ज्या थोर पुरुषाच्या जन्मवृत्तापैकीं कांहीं भाग पुढें देण्याचें आम्ही योजिलें आहे त्याच्या चिमुकल्या प्रांताची पूर्वीची हकीकत थोडक्यांत सांगणें अप्रासंगिक होणार नाही, असें समजून पाहिल्या प्रथम आपण तिकडेच वळू.

महाराष्ट्र.

श्री शिवछत्रपति ष्या प्रांतीं अवतीर्ण झाले तो देश महाराष्ट्र होय. उत्तरेस सातपुड्यापासून दक्षिणेस कृष्णा नदीपर्यंत आणि पश्चिमेस सह्याद्रि पर्वतापासून पूर्वेस वाईन गंगेपर्यंत जो मुलूख त्यास महाराष्ट्र असें म्हणतात. रामावतारीं दंडकारण्य म्हणून जो भाग गणिला जात असे तोच हल्लींचा महाराष्ट्र होय. महारठ म्हणून एक प्रकारचे लोक ह्या देशांत होऊन गेले त्यावरूनच पुढें महाराष्ट्र असें नांव ह्या देशास मिळालें असावे. ह्या रठ लोकांचें मूळ वसतिस्थान* हल्लीं धुळें शहर ज्या ठिकाणीं आहे त्याच्या आसपासच असावे. तथापि या उपपत्तीवर आतां बऱ्याच लोकांचा भरंवसा नाही. या देशांतील पूर्वीचे राजे हिंदुस्थानच्या बऱ्याच मोठ्यां भागावर साम्राज्य (Empire) करणारे होते, ह्मणून या देशास ' महाराष्ट्र '—' बलाढ्य राष्ट्र ' असें नांव पडलें असावे;—ही उपपत्ति आतां विचारी लोकांना मान्य झाली आहे.

महाराष्ट्राची नैसर्गिक रचनाच, अशी कांहीं चमत्कारिक आहे कीं, त्यांत स्वतंत्र विचाराचे, कुशाग्र बुद्धीचे

* This name (Maharasht) has given rise to Conjectures. It was probably some small tract about where now Dhoolia is in Candesh.

आणि पराक्रमी पुरुषः निपजावे. पश्चिमेकडच्या बाजूने सध्याद्रिपर्वताची रांग असून त्यांत नाना ठिकाणी डोंगरी किल्ले, चोरवाटा, अवघड घाट अशीं स्थले आहेत. त्यांमुळे तेथे रहाणाऱ्या लोकांना स्वातंत्र्याची आवड असणे साहाजिक आहे; कारण पर्वतमय देशांत रहाणारे लोक निसर्गतः स्वातंत्र्यप्रिय असतात. परंतु महाराष्ट्राची स्वातंत्र्यप्रियता काल देश वर्तमान ह्यांस अनुसरून असते.*

महाराष्ट्रांत मोंगलांखेरीज इतर परकी राजांचा अंमल फारच थोडा काळ होता. लहान लहान कां होईनां, पण पुष्कळ स्वतंत्र हिंदु राज्ये होती. इ. स. ७७।७८ ह्या वर्षी प्रतिष्ठान क्षणजे गोदावरीच्या काठचे पैठण येथे शालिवाहन नांवाचा एक शंककर्ता राजा होऊन गेला. त्याने विक्रमाचा नर्मदेच्या काठी पराभव केला. पुढे शालिवाहनाचा वंश एक दोन शतकेच होता. त्याच्याच वंशापासून जाधव झाले. ठिकठिकाणी कोरीवलेणी, मोठमोठालीं देवळे, इत्यादि हेमाडपंती कामे दिसून येतात,

* ह्या पुस्तकांत सध्याच्या कालास अनुसरून स्वातंत्र्यसा अगर त्या सारखा शब्द जेथे येईल तेथे लेखकाचा उद्देश आंग्ल प्रभूच्या शांत छत्राखाली राहून इंग्लंडास जे हक्क आहेत, ते त्यांच्याच प्रसादाने मिळवावयाचे इतकाच आहे. ह्याहून स्वातंत्र्य ह्याशब्दाचा कोणत्याही प्रकारे निराळा अर्थ घेऊन त्याने तो शब्द योजिला नाही.

ह्यावरून हिंदुलोकांचें राज्य पुष्कळदिवस असून अशा कामांस पुष्कळ राजाश्रय मिळत होता असें दिसते. तेराव्या शतकांत मुसलमान लोकांची वावटळ दक्षिणेंत आली. देवगिरी अथवा दौलताबाद येथें रामदेवराव जाधव म्हणून शालिवाहनाच्या वंशातील एक पुरुष राज्य करीत होता. मुसलमानांचा मुख्य अल्लाउद्दीन खिल्जी हा होता. रामदेवराव जाधवानें त्याच्याशीं तह केला. पुढें महंमद तघलखानें दौलताबाद हें आपलें राजधानीचें शहर करण्याचा व्रत केला. तो दिल्लीस असतां त्याच्या कांहीं सरदारांनीं दक्षिणेंत बंड केलें. जाफरखान हा बंडखोरांचा मुख्य होता. तो पूर्वी एका ब्राह्मणाजवळ गुलाम होता. त्या ब्राह्मणानें दयार्द्र बुद्धीनें त्यास दास्य-मुक्त केलें. जाफरखानानें आपल्या पराक्रमानें राज्य मिळविल्यावर आपल्या उदार धन्याच्या उपकाराची फेड करण्याकरितां आपल्या राज्यास 'ब्राह्मणी राज्य' असें नांव दिलें. १५२६ सांत ब्राह्मणी राज्य बुडून त्याची अदिलशाही, कुतुबशाही, अमदशाही, निजामशाही, आणि बरीद शाही, अशीं पांच राज्ये झालीं. निजामशाही आणि अदिलशाही राज्यांत कांहीं मराठे सरदार होते. विजापुरकरांच्या हणजे अदिलशाही राज्यांत चंद्ररावमोरे, रावनाईकानिवाळकर, रावमाने, घोरपडे, डफळे वगैरे घराणीं उदयास आलीं. अहंमदनगरच्या हणजे नि-

जामशाही राज्यांत जाधव, आणि भोसले ही संडळी नांवाळैकिकास चढली. ह्या भोसल्याच्या कुळांत आमच्या चरीत्रनायकाचें जन्म झालें. येथपर्यंत महाराष्ट्राची त्रोटक हकीकत सांगितली. आता खुद्द चरित्रास आरंभ करूं.

महाराजांच्या पूर्वजांची संक्षिप्त माहिती.

ज्या नरपुंगवानें हिंदुधर्माची स्थापना करण्यासाठीं शुद्ध बुद्धीनें, खऱ्या कळकळीनें आणि मनःपूर्वक देशाभिमानानें यवनांच्या जांचातून सर्व हिंदूस सोडविलें, ज्यानें महाराष्ट्रधर्म स्थापनेचें त्रीद जन्मभर चालविलें, ज्यानें महाराष्ट्रभूचें लज्जावंस्त्र उद्दाम यवनांनीं काढिलें होतें तें पुनः घातलें, गोत्र ह्मणांचा प्रतिपाल करून जगांत हिंदु लोक जिवंत आहेत व महाराष्ट्र हें एक सजीव राष्ट्र आहे असें सिद्ध करून दाखविलें, त्या नरश्रेष्ठाच्या शुद्ध, प्रेमळ, आणि वीररसात्मक चरित्राकडे वळण्यापूर्वीं चरित्रनायकांच्या पूर्वजांची हकीकत थोडक्यांत सांगितली पाहिजे, ह्मणून आपण तसें करूं.

शिवाजीचें कुलनाम भोसले. हें घराणें मूळापामून जातवान आहे. शिसोदे नामक रजपूत घराण्यांतील पुरुषापामून भोसल्याचा वंश झाला. भोसल्याचे मूळ पुरुष बाबाजी भोसले हे होत. त्यांना पुणें प्रांतीं पाटस तालुक्यांत देऊळगांवची पाटिलकी होती. बाबाजीचे पुत्र मालोजी आणि विठोजी हे काहीं कारणामुळें दौल-

ताबादेजवळ कसबे वेरूळ येथे मुलांमाणसांसह येऊन शके १४९९ त लखजी जाधवाकडे सिंदखेड्यास चाकरीस राहिले. विठोजीस आठ पुत्रे झाले. मालोजीस पुष्कळ दिवस संतान होईना. तथापि तो विठोजीची मुले ही आपलीच मुले असे समजून आनंद मानी. मालोजीची स्त्री दीपाबाई ही सुशील होती तरी स्त्री-स्वभावास अनुसरून संतति नसल्यामुळे तिला फार खेद होत असे. कांहीं दिवसांनी 'शहासरीफ' नांवाच्या फकिराच्या प्रसादाने दीपाबाईस दिवस राहिले. नवमास पूर्ण झाल्यावर ती पुत्ररत्न प्रसवली. हा शहासरीफ फकीराचा प्रसाद म्हणून मालोजीने मुलाचे नांव 'शहाजी' ठेविले. शहाजीचे जन्म शके १५१६ त झाले. थोडक्याच दिवसांनी आणखी एक पुत्र झाल्याचे नांव 'सरीफजी' ठेविले. यावरून वाचकास दिसून येईल की ही दोन बाळके एका सत्पुरुषाची देणगी होती. अर्थात् त्यांच्याच वंशांत पुढे उत्तम पुरुष निपजावे असा ईश्वरी संकेत होता, आणि त्याप्रमाणे गोष्टी प्रत्ययास आल्या.

सिंदखेड्यास लखजी जाधव म्हणून निजामशाहीतील एक सरदार होते. त्यांस पुत्रसंतान नव्हते परंतु एकुलती एक सद्गुणी कन्या होती. तिचे नांव जिजाई. ही शके १५१८ ह्यावर्षी जन्मली. मालोजी भोसले यांचे प्रासा-

द्विक चिरंजीव शहाजी हे मोठे देखणे होते. एके दिवशीं फाल्गुनमासीं शिमग्याच्या सणांत जाधवरावांच्या येथें मालोजी शहाजीस घेऊन गेले तेव्हां सर्व सरदार मंडळी जमली होती, जिजाई जाधवरावांच्या मांडीवर बसली होती. शहाजी जवळच खेळत होता. शहाजी पांच वर्षांचा होता, जिजाईस तिसरें वर्ष होतें. तथापि अशा लहान वयांत त्यांना न कळत काहीं अज्ञेय कारणानें एकमेकांच्या मनांत पवित्र प्रेमाचे उमाळे येऊन जवळ असलेल्या तवकांतील गुलाल घेऊन दोघांनीं एकमेकांच्या अंगावर उधळला. शहाजीचें आणि जिजाईचें वय पाहतां स्त्रीपुरुषांचे प्रेम जडण्याचे दिवस त्यांस आले नव्हते, इतकेंच नव्हे तर स्त्रीपुरुषांचें नातें जाणण्याइतकीं सुबुद्धी तीं अजून झालीं नव्हती; तथापि ते प्रेमाचे उमाळे कोठून आणि कसें आले हें आम्हासही सांगणें अशक्य आहे आणि ह्यणूनच आम्हां त्यांस ' काहीं अज्ञेय कारणाचा परिणाम' असें म्हटलें आहे. जिजाऊ व शहाजी यांची ही पहिली भेट त्यांच्या भावा संबंधाची सूचक होती.

जिजाऊशहाजीचें परस्पर प्रेमाकर्षण पाहून जाधवरावांच्या मनांत आलें—नव्हे त्यानें भर सभेंत बोलून दाखविलें—कीं हा जेडा फारच चांगला दिसतो. जाधवराव कसा झाला तरी आज मनसबदार आणि आपण यःकाश्चित पाटाल तेव्हां हें होणार कसें, असा संशय मालोजीस येऊन त्यांनींहीं आपल्या शंकेचें निवारण करून

घेण्यासाठी तेथल्यातेथेच जाधवरावास बजाविले की, आपण पुढे मागे आपल्या व माझ्या लौकिक स्थितीतले महदंतर जाणून ही गोष्ट नाकाराल. जाधवरावांनी तसे न करण्याविषयी वचन दिले. नंतर ही आनंदाची बातमी सांगावयास जाधवराव आपल्या प्रियपत्नीकडे गेले. तिकडे हे वर्तमान अगोदरच समजले होते. त्यामुळे जाधवरावांनी गोष्ट काढण्यापूर्वीच त्यांच्या स्त्रीने त्यांची कानउघाडणी केली, तेव्हा जाधवरावाचा बेत लागलीच फिरला. बायकांच्या नादी लागून कित्येक प्रसंगी पुरुष फसतात ह्याचे हे एक उदाहरण आहे. घरांतून हुकूम होताच जाधवरावांनी मालोजीस असे कळविले की, तुमचे आमचे जे बोलणे झाले ते निवळ थट्टेचे होते. तुमची आमची सोयरीक होऊ शकत नाही. केवळ आपल्या हीनस्थितीमुळे जाधवरावाने आपले वचन मोडले, ह्यामुळे मालोजीस अत्यंत खेद होऊन रागही आला. तो आपली मुले माणसे घेऊन वेरुळ्यास परत आला. तो मुळचाच शिवभक्त होता आणि त्यांतून जाधवरावाने केलेला अपमान सहन न होऊन आपले दुर्दिन पालटण्यासाठी त्याने अधिक व्रते उपोषणे केली. शिवप्रसादाने त्यास विपूल द्रव्य मिळाले. नंतर चांभारगोंद्याचे शेषोबानाइक ह्यांच्या सहस्रप्रसलतीने नगपाळ निवाळकर व फलटणकर यांची फौज मदतीस घेऊन जाधवरावांच्या पारिपत्यासाठी तो निघाला. दौलतावादेजयळ येऊन बादशहास ही हकीकत कळवि-

ल्यावर बादशहानें जाधवरावास दौलतावादेस आणविल्लें तेथें त्यांस रागे भरून आपली देऊ करून नाकारलेली मुलगी जिजाई शहाजीस देण्याचा हुकूम केला. जाधवरावास बादशहाचा हुकूम मोडता येईना, तेव्हां निरुपायानें बादशहाचे इच्छेप्रमाणें शके १६१६ त लग्नसमारंभ दौलतावादेस जाहला. मालोजीस व विठोजीस बादशहा कडून बारा हजार फौजेची मनसब मिळाली. मालोजीनें पुष्कळ दानधर्म केला. ठिकठिकाणीं विहिरी बांधल्या. साताराप्रांतीं चैत्र महिन्यांत शंभु महादेवाची यात्रा भरते तेथें पाण्याचे फार हाल होतात, असें पाहून तेथेही मालोजीनें एक मोठें तळें बांधिल्लें. इतक्या सुमारास शहाजीचे वयस वीस पंचवीस वर्षे झालीं. जिजाऊस पुत्ररत्न झालें. त्याचें नांव संभाजी ठेवलें.

पातशहाकडून मालोजीनें आपल्यास सोयरीक करण्यास भाग पाडलें, त्यामुळें उत्पन्न झालेला क्रोधाग्नि जाधवरावाच्या मनांत धुमसतच होता. मनुष्य एकदा विकारवश झाला ह्यणजे त्यास प्रत्यक्ष आई, बाप, बंधु, हे सुदां शत्रू दिसूं लागतात, मग सोयऱ्या धायऱ्याची गोष्ट लांबूच! मालोजीचा सूड आणि वेळ साधल्यास पातशहाचाही सूड केव्हां उगवीन असें जाधवरावास झालें. प्रत्यक्ष जावयाचें वैभव त्यास सहन होईना. त्यानें दिल्लीच्या बादशहाचें मन वळवून त्याचेकडून दौलतावादे-

वर स्वारी करण्याचा घाट घातला. मीरजुसला आणि जाधवराव हे दौलताबादेवर चालून येतात हे पाहून शहाजी पातशहाच्या बायका घेऊन कोकणांत माहुलीच्या किल्ल्यांत जाऊन राहिला. तेथून विजापूरकरांशीं संधान बांधून शहाजी आपला पुत्र संभाजी यासह तिकडे निवून गेला. तिकडे जाण्यापूर्वीं त्यानें जिजाऊस शिवनेरी किल्यांत पोचती केली. तेव्हां ती गरोदर होती. जिजाबाई शिवनेरी किल्ल्यांत आल्यावर तिला अत्यंत वाईट वाटलें. एक तर ती गरोदर होती, शिवाय बापाचें व यजमानाचें वैर म्हणून आपल्यास यजमान सोडून गेले, तेव्हां आतां पुढें कसें होईल, त्याचें मन सुप्रसन्न कोणत्या रीतीनें करून घेतां येईल, अशी तिला रात्रंदिवस काळजी लागली. शिवनेरी किल्ल्यांतील शिवाई देवीची ती सेवा करूं लागली. नव मास पूर्ण झाले. शके १९४९ च्या वैशाख शुद्ध द्वितीयेचा दिवस उगवला. त्या दिवशीं, गोब्राम्हणप्रतिपालनकर्ता, हिंदुधर्मरक्षक, हिंदुपदबादशाहीचा स्थापक असा मुलगा जन्मला. शिवाई देवीचा हा प्रसाद म्हणून त्याचें नांव शिवाजी ठेविलें. हिंदुधर्माचे अंधःकाराचे दिवस जाऊन त्याच्या उदयाचा आणि भरभराटीचा काल समीप आला असें सुचविण्यासाठींच कौ काय महाराजांचा जन्म शुद्ध द्वितीयेस झाला; कारण शुद्ध द्वितीयेचा चंद्रही सादत्या कळे-बंश्व असतो.

महाराजांचे बालपण.

शहाजीराजे विजापुरास गेल्यावर त्यांनी विजापूरकरांच्या पुष्कळ कामगिन्या बजावल्या. त्यांनी पुणे प्रांती बरीच जहागीर संपादन केली, आणि दादोजी कोंडदेव जोशी कुळकर्णी मौजे हिंगणी बेरडी हा इमानी नौकर जाणून त्याचे स्वाधीन ती जहागीर करून शिवाजीवर देखरेख करण्यास आणि सर्व कारभार पाहण्यास त्यासच सांगितले. शिवाजीस व जिजाईस इ० स० १६३७ त पुण्यास दादोजीजवळ ठेवले. दादोजी हा कुळकर्णी पण मोठा कारस्थानी पुरुष होता. शिवाजीस त्याने लहानपणापासून उत्तम तऱ्हेचे शिक्षण दिले. त्यास सर्व प्रकारच्या शारिरिक शिक्षणांत निपूण केले, धार्मिक आणि नैतिक शिक्षणाचे बीज त्याच्या मनांत पेरले. भारतातील आणि रामायणांतील वीररसप्रधान आख्याने वारंवार त्याच्या कर्णपथावर घालून त्याच्या आंगां देशाभिमान आणि धर्माभिमान जागृत केला. तथापि आपण शहाजी राजाचे नौकर आणि शहाजी राजे विजापूरकरांचे सरदार, तेव्हां शिवाजीच्या मनांत विजापूरकरांविषयी जितके प्रेम उत्पन्न होईल, मुसलमान पादशाहीविषयी जितका गैरसमज न होईल, तितका करण्याविषयी त्यांनी अतिशय काळजी घेतली, परंतु दादोजीच्या ह्या शिक्षणाचा महाराजांच्या मनावर कांहीं एक परिणाम होईना. आणि तसे होण्यास तशीच कारणे होती. जिकडेतिकडे अविधशाहीचा जुलूम लोकांस सहन

होईना. परकीयांचे अमलाखालीं रहाग्याचें एकवार लोक पत्करतील, परंतु त्यांच्या धर्मांत जर परकी राजे हात घालूं लागले तर मात्र तें त्यांस सहन होणार नाहीं. शिवाजी महाराजास मुसलमानशाहीचा कंटाळा आला तो राजकीय कारणांनीं नव्हे, तर हिंदूधर्मानें अत्यंत पवित्र मानलेल्या गोष्टींचा अविधांकडून नाहक छळ होऊं लागला म्हणून. गोमातेचा वध, ब्राह्मणांची सुंता नाहीं तर सूळ, असा प्रकार अगदीं अज्ञान हिंदूस देखील खपावयाचा नाहीं, मग मुळचीच ज्यांच्या अंगांत वीरश्री असून भारत रामायणांतील युद्धांच्या कथा ऐकून ज्यांचे वाहू स्फुरण पावूं लागले होते, त्यांना आपल्या धर्माचा डोळ्यापुढें छळ होत असतां मुक्ताब्दानें कसें बसवेल ? अर्थात हिंदूधर्मरक्षणाची अत्यंत पवित्र कल्पना त्या नरवीराच्या मनांत बाणली, व तेव्हांचा काळच असा होता कीं हिंदूधर्माचें रक्षण करणें स्वराज्यस्थापनेशिवाय अशक्य होतें. एवढ्याचसाठीं स्वराज्यस्थापनेची कल्पना महाराजांच्या मनांत आली. त्या कल्पनेचे अंकूर दादोजी कोंडदेवास पहिल्यापासूनच दिसूं लागले. त्यांना एक प्रकारें अत्यानंद झाला, परंतु दुसऱ्या बाजूनें आपल्या शिक्षणाचा असा चमत्कारिक परिणाम झालेला पाहून आपले धनी शहाजी राजे यांची इतराजी होईल आणि त्यांनीं आपण इमानी नोकर असें समजून आपले हातीं सर्व कारभार व अधिकार दिला त्याचा आपण दुरूपयोग केला असें त्यांच्या मनांत येईल असें वाटून त्यास अत्यंत खेद झाला.

एकवार महाराजांस शहाजी राजांनी विजापुरास नेले होते. तेथे दरवारांत गेल्यावर शहाजी राजांनी पातशहास लवून सलाम केला, परंतु शिवरायांनी यचनांपुढे मान लवनावयाची नाही असा जन्मतःच निश्चय केला होता की काय न कळे, ते सलाम न करतां तसेच दरवारांत शिरले. शहाजीने मुलाचे वर्तन पाहून त्यास येथे राहू देणे फार धोक्याचे आहे असे तेव्हांच ताडले आणि त्यास परत पुणे प्रांती पाठविले. तेथे सदुरु दादोजी कोंडदेव आणि सत्छिष्य शिवाजी महाराज यांची जोडी जमून त्यांनी त्यास दांड पट्टा, नेम धरणे, धोड्यां-वर वसणे वगैरे सर्व शिपाईगिरीचीं काम शिकविल्याचे वर आलेच आहे.

स्वधर्म रक्षणाची उच्चतम कल्पना शिवरायांच्या मनांत आल्यापासून त्यांनी नानाप्रकारचे उद्योग आरंभिले. ठिकठिकाणच्या मावळे लोकांशी मैत्री संपादन करून लहान वयांत ते अनेक कारस्थाने करूं लागले. ज्या वीराने आपल्या स्वतःच्या हिमतीवर वयाच्या केवळ एकोणीसाव्या वर्षी तोरणा किल्ला सर केला, त्याने आपल्या उद्योगास किती लहान वयांत आरंभ केला असा-
वृ, ° याची कल्पना वाचकांनीच करावी.

हॅनिबालने वडिलाची आज्ञा शिरसा बंद करून लहानपणापासून देशकार्यी आपला देह खर्ची घालण्याचा दृढ निश्चय केला, इतालीच्या मॅझिनीस पारतंत्र्याचा वीट

येऊन त्याने आपल्या नवव्या वर्षापासूनच सुतक्याचा पोषाख चढवून हातांत तलवार धरिली. या सर्व गोष्टी जर खऱ्या असतील आणि इतिहासाची पुनरावृत्ति होत ही म्हण जर खरी असेल, तर शिवाजीने तोरणा किल्ला एकोणिसाव्या वर्षी घेतला ही गोष्ट खरी असू शकेल, कारण मुलाचे पाय पालण्यांत दिसू लागतात असे इतिहास देखील सांगतो.

तोरणा किल्ला हस्तगत झाल्यावर शिवाजीने कोंकणांत कल्याण भिवंडी मारली. ह्या प्रसंगी शिवरायांच्या एका अलौकिक तद्रुणाची परीक्षा झाली, ती अशी: — आवाजी सोनदेव हणून रायाच्या पदरीं एक नौकर होता. त्याच्या हातीं एक रूपवती यवन कन्या लगीली. महाराजांस ही लूट नजर केल्यास आपणावर त्याची मर्जी वसेल हणून त्याने ती खबर शिवरायांस दिली. परस्त्रीस मातेप्रमाणें लेखणाऱ्या रायास ह्यापासून आनंद व होतां त्यास आवाजी सोनदेवाच्या वर्तनाचा उलट तिटकारा आला. त्या स्त्रीस मातेसमान लेखून शिवरायाने तीस आपल्या माणसांत नेऊन पोंचविले. अशा नीतीमान राजाबद्दल कोणास अभिमान वाटणार नाही ? असो.

शिवरायांनी चालविलेल्या पुंडाईची बातमी विजापूर दरबारीं पोंचल्यावर महाराजांस विजापूरकरांचा निरोप आला की, आपण आमच्या हाताखालील नौकर अमता

देशांत असा पुढावा माजून रयतेस त्रास देता हें ठीक नाही; आपण समक्ष हुजूर जावें, तुम्हांस जें हेंचें असेल तें देऊं. यानंतर महाराजांनीं सर्व मंडळीस सल्ला विचारला. तसाच आपल्या प्रिय पत्नीसही विचारला. त्यां माउलीनें मोठ्या विनयानें, मी जातीची स्त्री अज्ञान मला काय विचारावें असें सांगितलें. परंतु महाराजांचे तेवढ्यानें समाधान होईना; तेव्हां सईबाईंनीं सांगितलेल्या सल्याचा वखरीतून उल्लेख आहे तो असा:—“महाराजांचे वडाल हुजूर आहेत, महाराजांनीं पादशाही किल्ले घेतले, खजिना लुटला, मारला; याजकारितां हुजूर जावें हा सल्ला नाही. वडिलांवर दृष्टी देऊंन, जाल तेव्हां वरें कसें दिसेल! राज्य करावें असें असेल तर श्री शंकरजीस शरण जावें. श्री जें नेमून कार्य करील तें पहावें. राज्य करणें त्यास मोह कैचा ? कमरेस दांली बांधावी* पुढे जें होणें तें हाईल.” त्या वीरपत्नीचा हा उपदेश ऐकून कालिदासाच्या ‘ग्रहिणी सचिवः सखी मिथः’ ह्या उक्तिची आठवण होते. सर्वज्ञ भगवान श्री कृष्णांनीं अर्जुनास तूं मोहपाशांत पडूं नकोस असाच उपदेश लढाईचे वेळीं केला तो तर सर्वास वच आहे. परंतु या आर्यभूमिचे वेळप्रसंगीं स्त्रियांच्या हातूनही उत्तम प्रकारचे उपदेश, अतुल पराक्रम, वर्णनीय औदार्य ज्ञान्यांचीं उदाहरणें पाहून मनास एक प्रकारचा अभिमान वाटतो.

* कमरेस दांली बांधावी = लढाईस तयार व्हावे.

शिवाजीनें असा पुंडावा माजविला आहे हें पाहून विजापूरकरास काळजी उत्पन्न झाली आणि हा काटा राज्यांतून कोणत्या प्रकारें काढून टाकावा ह्याविषयी बडे साहेबिणीच्या दरबारांत खलबते सुरू झालीं. शहाजीस धमकी देण्यांत आली. शिवाजी माझे ऐकत नाही, मी त्यास ह्या बाबतींत पुष्कळ पत्रे लिहिलीं, परंतु कांहीं उपयोग नाही, अशा अर्थाचे उत्तर शहाजीराजानें पाठविलें, इतकेच नव्हे तर दरबाराची खात्री होण्याकरितां शिवाजीकडून आलेलीं पत्रेही पाठविलीं; परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. शिवाजीच्या ह्या कृत्यास शहाजीचे अंग असले पाहिजे हा जो विजापूरकरांचा एकदा दुराग्रह झाला तो दूर होईना. शेवटीं शहाजीस कांहीं शासन केल्याखेरीज शिवाजीचा पुंडावा कमी होणार नाही, असें समजून बाजी घोरपडे यांस शहाजी राजांस कैद करून आणण्याकरितां पाठविले. त्यानें विश्वासघातानें हा डाव साधला. शिवाजीनें वेळ जाणून बापाची सुटका करण्याकरितां शहाजहान बादशहाकडे संधान बांधिलें आणि विजापूरकरांस दपटशहा देऊन बापाची सुटका करविली. बाजी घोरपड्याच्या विश्वासघाताचा सूड पुढे एके प्रसंगीं शिवाजीनें उगविला.

चंद्रराव मोरे.

तोरणा किल्ला घेतल्यानंतर महाराजांच्या मोठ्या कामांपैकी चंद्रराव मोरे हांचा वध हें एक होय. चिटणीस,

सभासद, आणि मराठी साम्राज्याची बखर, ह्या तिन्हीं बखरी ताडून पाहतां चंद्रराव मोरे यांच्या मरणा संबंधानें एकच हकीकत सांपडते. जावळीचे राजे चंद्रराव मोरे हे विजापूरच्या पातशहास दरसाल खंडणी देत असत. त्याच्याकडे रघुनाथ बह्लाळ सवनीस ह्यास कांहीं निवडक लोकांनिशीं शिवाजीनें पाठविले. त्यांनीं चंद्रराव मोरे यांची एकांती भेट घेऊन त्यास कव्यारीचा वार करून जिवें मारिलें. चंद्ररावाचा भाऊ हणमंतराव मोरे ह्यासही संभाजी कावजीनें अशाच रीतीनें मारिलें. मोरे यांच्या द्विया व कन्या होत्या त्यांस सोडून दिले. चंद्रराव मोरे यांच्या मृत्यू विषयीची हकीकत बहुतेकअंशी एक सारखीच आहे. फक्त बडोदा येथें प्रसिद्ध झालेल्यां शिवदिग्विजय नामक बखरींत रघुनाथ बह्लाळ अत्रे ह्यांनीं चंद्रराव मोरे यांशीं युद्ध केलें आणि मोरे पुष्कळ वेळ झुंजून लढाईत पडले असं आहे. हीच हकीकत खरी असून सर्व उपलब्ध बखरींतून असती तर फार चांगलें झालें असतें. परंतु ज्या अर्थी इतर विश्वासनीय बखरींतून महाराजांनीं चंद्रराव मोरे याचा वध करविला असाच लेख सांपडतो, त्यां अर्थी तीच हकीकत खरी आहे असं समजून महाराजांच्या तर्फे कांही लिहितां आल्यास पाहूं.

सभासद आणि चित्रगुप्त या दोन्हीं बखरींत “ चंद्रराव मोरे यास मारल्या खेरीज राज्य साधत नाही ” “कोकणांत जावळी येथें चंद्रराव जबरदस्त हशम-गड-कोटें युक्त दौलत करीत असतां त्यास मारल्या खेरीज राज्य

साधत नाही ” अशी वाक्ये आहेत. परंतु महाराज अत्यंत पराक्रमी होते तर त्यांनी धर्मयुद्ध करून चंद्रराव मोन्याचा नाश करावयाचा होता, परंतु ते सोडून खुनी-सारख्या नीच कृत्यास प्रवृत्त व्हावयाचे नव्हते, असा उलट पक्षाकडून आक्षेप येणे अगदी सहाजिक आहे. यास उत्तर इतकेच की एके तर चंद्रराव मेरे त्या वेळी बलाढ्य राजा असून विजापूरकरांच्या अगदी अंकित होता. ‘चंद्ररावासं मांस्याखेरीज राज्य साधत नाही ’ ह्या शिवाजी महाराजांच्या भाषणावरून त्यांची आणि चंद्रराव मोन्यांची मते भिन्न असली पाहिजेत. हिंदूंचा छळ, गाईचा वध, देऊळचा नाश, ही पाहून एकाच्या अंगाचा तिऱ्हापापंड होत असेल तर दुसऱ्याकडून ह्या गोष्टीस पाठबळ जरी नसले तरी संमति असली पाहिजे. नाही तर चंद्ररावासारखा बलाढ्य मराठा गडी आपल्यास लाभत असता शिवाजी महाराजांनी त्याचा वध करविला नसता. महाराजांच्या एकंदर चरित्रावरून असे दखील अनुमान करण्यास जागा आहे की त्यांनी आपल्या देशाची हीन स्थिति व धर्मास आलेली ग्लानी ही सर्व चंद्रराव मोन्यास समजावून सांगून त्यास आपल्यास येऊन मिळण्याविषयी विनंती केली असेल; चंद्ररावाने ती नाकारली असेल, आणि मग महाराजांनी निरूपायारतव शेवटचा उपाय केला असेल; परंतु अशी हकीकत अजून कोणत्याच बखरीत सापडत नाही.

कदाचित् पुढें मार्गे महाराजांच्या वेळचीं कागदपत्रें सांपडून ह्या गोष्टीचा निकाल लागेल. तथापि तो पर्यंत वरील अनुमान अगदींच चुकीचें असेल असें वाटत नाहीं. कार्याच्या महत्त्वाकडे आणि सद्देतूकडे लक्ष दिलें म्हणजे तदर्थ योजलेलीं साधनें क्वचित् प्रसंगीं गर्हणीय असलीं तरी हरकत नाहीं. आपल्या स्तुत्य हेतूंच्या आड चंद्रराव मोरे येत आहे असें पाहून शिवाजीस त्यास दूर करणें जरूर होतें. घरांतील मनुष्य बेफाम होऊन आपल्या स्वतःच्या घरास आग लावण्यास तयार झाला असेल तर मोहपाश आणि सामान्य दररोजच्या आचरणांचीं नीतितत्त्वे क्षणभर व जूस टेवून त्या मनुष्यास काढ्याप्रमाणें उपटून टाकणें हें, ज्यास तें घर मोडकळीस आलेलें पाहून पुनः बांधण्याची इच्छा असेल व अंगीं शक्ती असेल, त्याचें कर्तव्य होय.

बापाची सुटका झाल्यावर शिवाजीचा पूर्वक्रम सुरू झाला. चंद्ररावाचा वध करविला हें नुकतेंच सांगितलें. शिवाय आज हा किल्ला सर कर तर उद्या तो मुलुख घेयांत अंतर पडेनासें झालें. विजापूरकरांस ह्या शत्रूचें पारिपत्य कसें करावें ही मोठी काळजी पडली. शेवटीं अफजूलखान नामक एका बलाढ्य परंतु गर्विष्ठ सरदारानें शिवाजीस “ चढे घोड्यानिशी ” जिवंत कैद करून घेऊन येतो असा विडा उचलिला. बरोबर सर्व सज्जता करून अफजूलखानाची स्वारी निघाली. वाटेनें तुळजा-

पूरची देवी फोडिली. पंढरपूरच्या श्री विठोबास त्रास दिला. आणि कूच करीत करीत स्वारी वाईस आली. अफजुलखान बारा हजार फौजेनिशी आला आहे हे शिवाजीस समजतांच त्याशीं जावळीस सामना करण्या करितां शिवाजीनें बेत केला. परंतु शिवाजीच्या ह्या बेतास त्याच्या मंत्र्यांनीं हरकत घेतली. त्यांच्या मते अफजुलखानाशीं सल्ला करावा असें होतें. शिवाजी महाराजांनीं मंत्र्यांचा हा उपदेश बाजूस ठेवून आपला युद्ध करण्याचा निश्चय तडीस नेला असता परंतु ते पूर्ण इश्वरभक्त होते. श्री भवानीची आपल्यावर पूर्ण कृपा आहे आणि संकट समयी ती आपल्यास कोणत्या मार्गाचा स्वीकार करावा तें सांगते अशी त्यांची दृढ समजूत होती. तुळजापूरच्या भवानीनें स्वप्नांत येऊन त्यांस सांगितलें, मी प्रसन्न जाहले सर्वस्वी साह्य तुला आहे तुझे हातें अफजुलखानाला मारविते तुजला यश देते तूं कांहीं चिंता करूं नकोस. श्री भवानीचा असा वर मिळाल्यावर रणांगणीं दोघांचे दोन हात होणें हेंच चांगलें असें शिवाजीस वाटलें. त्याप्रमाणें ते अजूनही युद्धाच्याच तयारींत होते. जावळी हें ठिकाण शिवाजीस फार सुरक्षित होतें, त्यामुळें खानास त्यानें तेथें बोलविलें. खाना जडून कृष्णाजीपंत वकील सल्ला करण्यासारीं आले. अफजुलखानाच्या मनांत कांहीं काळोख आहे किंवा काय याचा बारकाईनें शोध काढण्याकरितां महाराजांनीं कृष्णाजीपंत परत जातांना त्यांच्यावरोबर आपल्याजवळील विश्वासू प्रहस्य गोपीनाथपंत यास पाठ-

विलें, आणि भेटीचाच योग असल्यास कसेही करून खानास जावळीस आणावें असें त्यास सांगून ठेविलें. गोपीनाथपंतांनीं वजीराची मूठ भरून खानाच्या मनांतील हेतू काढून घेतला. त्यावरून लबाडीनें शिवाजीस धरावा असें खानाच्या मनांत आहे असें गोपीनाथपंतास कळलें. गोपीनाथपंतांनीं सर्व हकीकत महाराजास निवेदन केली. खानाच्या मनांत दगा आहे तर आपणही तसेंच वागलें पाहिजे असें ठरवून शिवाजीनें गोपीनाथपंतास परत नाईस खानाकडे पाठविलें, आणि शिवाजी अति भित्रा आहे आपणच जावळीस एकटे आल्यास आपल्या चरणीं तो हजर राहील, असें कळविण्यास सांगितलें.

शिवाजीनें चोंहोंकडे मावळे लोक ठेऊन कडेकोट बंदोबस्त केला होता. खानाच्या भेटीसाठीं जागा उत्तम प्रकारें शृंगारली. विजापूरकरांच्या दरवारांतही ज्या वस्तू दिसणार नाहींत अशा सुंदर वस्तूंनीं ती जागा सुशोभित केली. नेटाजी पाळकर वगैरे लष्करी मंडळीस नीट बंदोबस्त करण्यास सांगितलें. खान सशस्त्र असून त्याच्य बरोबर सय्यदवांडा ह्मणून एक बलाढ्य शिपाई होता. खानाच्या मनांत दगा आहे असें समजल्यावरून शिवाजीनें अंगांत चिलखत घातलें, डाव्या हातांत वाघनख आणि उजव्या हातांत विचवा अशीं लपवून ठेविलीं. महाराजांनीं आपल्या बरोबर संभाजी कावजी व जिऊ महाला असे दोघे

जिवास जीव देणारे गडी घेतले. महाराजांची आणि खानाची भेट होताच खानाने शिवाजीची मान खाकेंखाली दाबली आणि कुशीत तरवारीचा वार केला. तेव्हां शिवाजीसही आत्मरक्षार्थ आपल्या वाघनखाचा आणि बिचव्याचा उपयोग करावा लागला. वाघनखांनी खानाचीं आतडीं बाहेर काढलीं. सय्यद बांडा ह्यास मारिलें. जवळ असलेल्या भोयांनीं खानास पालखीत घातलें तेव्हां संभाजी कावजीनें त्यांचे पाय तोडले. गडावर जाऊन खुणेसाठीं तोफेचा आवाज केला तेव्हां चेहोंकडून मावळें लोक येऊन त्यांनीं अफझुलखानाच्या सैन्याची दुर्दशा केली.

ह्याप्रमाणें अफझुलखानाच्या वधाची हकीकत आहे. शिवाजी विश्वासघातकी होता असा जो त्याच्यावर आरोप येतो तो मुख्यत्वेकरून चंद्रराव मोरे यांचा वध आणि अफझुलखाना वध ह्या दोन गोष्टींवरून येतो. त्यांपैकीं चंद्रराव मोर्यांच्या वधासंबंधानें आह्यांस थोडेसें लिहावयाचें तें लिहिलेच आहे. आतां अफझुलखानाच्या वधासंबंधानें शिवाजीवर वरील आरोप कितपत लागू पडतो तें पाहूं.

अफझुलखानाच्या संबधानें विचार कारितांना खालील गोष्टी विशेष महत्वाच्या आहेत असें वाटतें.

(१) अफझुलखान शिवाजीच्या केवळ भेटीस आला होता काय?

(२) अफझुलखान इतका बेसावध कां होता ?

(३) अफझुलखानाच्या बेसावधपणाबद्दल शिवाजीस कितपत दोष देतां येतो ?

अफझुलखान पहिल्यानें विजापुराहून निघाला तो शिवाजीस जिवंत धरून पादशहाच्या दरबारांत आणितो अशा शर्तीनें निघाला. त्यास आपल्या शौर्याचा गर्व फार असे. वाईकडील मुलूख त्यास माहित होता. मराठ्यांची युद्धपद्धतीही त्यास माहित होती. तेव्हां अशा डोंगराव्द प्रांतीं मराठ्यांशीं सामना देणें फायदेशीर होणार नाहीं असें अफझुलखानास वाटलें असावें, आणि म्हणूनच त्यानें शिवाजीशीं सल्ला करण्याचा बेत करून कृष्णाजीपंतास शिष्टाईस पाठविलें. येथें हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, अफझुलखानासारखा सरदार आपण कोणत्या कामासाठीं आलों हें अगदीं विसरून गेला असेल असें नाहीं. शिवाजीस जिवंत धरून न्यावयाचें ह्या महत्वाकांक्षेनें लावलेलें वेड अजून नाहींसें झालें नसावें, आणि तीच गोष्ट गोपीनाथपंतानें वजीरापासून काढून घेतली असावी. ह्यावरून शिवाजीची भेट घेण्यांत अफझुलखानाचा बेत त्यास मारण्याचा नसला तरी धरण्याचा खास असला पाहिजे, आणि ही गोष्ट शिवाजीच्या आक्षेपकांनिही कबूल केली आहे.

अफझुलखानाच्या तर्फेच्या लोकांचें ह्मणणें असें आहे कीं, त्याच्या मनांत जर कपट असतें तर इतक्या साध्या

रीतीनें तो शिवाजीस भेटण्यास आला नसता. परंतु हें खरें नाहीं. अफझुलखानास शिवाजीची माहिती असावी तशी नव्हती. शिवाय त्यास आपल्या स्वतःच्या शौर्याची व मनगटाच्या शक्तीची विशेष घमेंड होती. वेळ प्रसंग आला तर आपण शिवाजीवर हात टाकला तरी उलट आपल्या अंगावर हात टाकण्याची शिवाजीची छाती नाहीं अशी खानाची समजूत असली पाहिजे, आणि म्हणूनच खानानें आत्मरक्षणार्थ चिलखत वगैरे घालण्याची कांहींच व्यवस्था केली नसावी. शिवाजीचें तसें नव्हतें. तो फार धूर्त होता. शिवाय खानाचा बेत आपणास धरावयाचा आहे हें गोपीनाथपंताकडून त्यास पक्कें समजलें होतें. म्हणून तो सर्व तयारीनें खानाच्या भेटीस जाण्यास सिद्ध झाला. अफझुल आपल्या आढ्यतेनें गाफिल राहिला.

अफझुलखान अशा रीतीनें गाफिल असतां शिवाजीनें त्याच्या पोटांत वाघनखें खुपसलीं आणि कट्यारही चालविली, हा मोठा विश्वासघात केला असें प्रतिपक्षाचें म्हणणें आहे. परंतु सभासदांच्या बखरीवरून—आणि हीच बखर पुष्कळ अंशीं विश्वसनीय मानिली आहे—अफझुलखानानें अगोदर तरवारीचा वार शिवाजीच्या अंगावर केला असें दिसतें. अफझुलखानाचा उद्देश कदाचित शिवाजीस जिवें मारण्याचा नसेल, परंतु एकांतीं भेटींत त्यांस घायाळ केल्याशिवाय धरून नेणें शक्य नव्हतें, आणि येवक्याचकारितां खानानें शिवाजीस वार

केला असावा, अशा वेळेस एखाद्या वीराने नीतीची भलतीच कल्पना मनांत आणून आत्मरक्षणार्थ अगदी हातपाय न हालविणें ह्मणजे आपण निवळ भागुवाई आहोंत असें दाखविणें होय. ह्मणून शिवाजीस आपल्या वाघनखाचा उपयोग करावा लागला. अफझुल खानास मारण्याचा त्याचा बेत पहिल्यापासून होता असेंही धरून चाललें तरी तो प्रसंग खानानें स्वतः आणून दिला. ह्या कृत्यास शिवाजीपेक्षां खान अग्रेसर झाला. पहिला वार खानानें केला आणि मग शिवाजीनें आत्मरक्षण केलें, अशी वस्तुस्थिती जाहे. ह्यावरून शिवाजीवर विश्वासघातकीपणाचा आरोप लादण्यांत येतो तो वृथा आहे असें दिसून येईल. शिवाजीनें केलें तें आत्मरक्षणार्थ केलें असाच त्याचे बाजूनें पुरावा आणित्तां येतो.

आणखी एका मुद्यासंबंधानें विचार करूं. शिवाजीच्या मनांत पहिल्यापासूनच खानास कपटानें मारावें असें होतें आणि त्या कृत्यास त्याच्या आईचें अनुमोदन मिळून त्यानें तिचा निरोप घेतेवेळीं 'तूं यशस्वी होशील' असा आशीर्वादही दिला असें कित्येकांचें ह्मणणें आहे. शिवाजीच्या आईनें त्यास 'तूं यशस्वी होशील' असा आशीर्वाद दिला पण तो केव्हां हें पुरतें न पाहतां मधलेंच एक वाक्य उचलून घेऊन आपल्या ह्मणण्याचें समर्थन करणें चांगलें नाहीं. ज्या ठिकाणीं "शिवबा विजयी होशील" असें वाक्य बखरीत आहे तेथील पुढचा

उतारा येथे दिला असतां त्या वाक्याचा संबंध कोणीकडे पोचतो हे वाचकांच्या लक्षांत येईल.

“ राजे बोलिले ‘ सल्ला केलियानें प्राणनाश होईल, युद्ध केलियानें जय जाहलियास उत्तम, प्राण गेलियानें कीर्ति आहे.....याजकरितां युद्ध करावें हें खरें. आतां एकच तजवीज करावी. संभाजी राजे पुत्र व मातुश्री आहे तीं रायगडीं टेवावीं. जर अफजुलखान मारून जय झाला तरी माझा मीच आहे. एखादे समयीं युद्धीं प्राणनाश झाला तर संभाजी राजे आहेत त्यास राज्य देऊन त्याचे आज्ञेनें तुम्हीं राहणें.’ अशी निर्वाणूक करून सर्वास सांगून मातुश्रीच्या पायावर डोई ठेऊन निरोप घेतला. मातुश्रीनें आशिर्वाद दिला कीं ‘ शिवत्रा विजयी होशील. ’ ”

ह्या उताऱ्यावरून लोकांच्या ध्यानांत येईल कीं शिवाजी महाराजांचा बेत पहिल्यापासून अफजुलखानाशीं लढाई करण्याचा होता. परंतु तो प्रसंग अफजुलखानानें स्वतः होऊन टाळला. लढाईवांचून युक्तिप्रयुक्तीनें शिवाजीशीं सल्ला करून त्यास धरण्याचा बेत केला. त्याप्रमाणें तो जावळीस आला, शिवाजीची भेट घेतली, आणि आपला हेतु साधण्याकरितां त्यानें शिवाजीस वार केला.

आणखी एक मुद्दा राहतो तो एवढाच कीं शिवाजीस अफजुलखानानेंच वार अगोदर कशावरून केला ? सभासद वगैरे बखरकारांच्या बखरीवरून जरी हें सिद्ध होतें तरी त्यानें पक्षपातानें कशावरून लिहिलें नसेल ? परंतु

त्या बखरी बऱ्याच विश्वसनीय आहेत अशी आजपर्यंत समजूत आहे. शिवाय हे कृत्य पुढे सांगण्यास अफझुलखानाच्या जत्रळ जे दोन चार लोक होते ते कोणीच जिवंत राहिले नव्हते. खानाने ' दगा ' ' दगा ' असा शब्द केल्यावर सय्यदवांडा धाऊन आला. परंतु तोही प्राणास मुकला व इतर दोन चार लोकांचीही तशीच व्यवस्था लागली. शिवाजी, संभाजी कावजी, हिरोजी फर्जेद, तानाजी मालुसरा, हीं मंडळी तेथे होती. आणि त्यांच्याच तोंडची हकीकत खरी मानण्यास कांहीं हरकत दिसत नाही.

अफझुलखानास हिंदुधर्माचा अति तिरस्कार असे. त्याची विटंबना करावी अशी त्याची मनापासून इच्छा होती. विजापुराहून येतांना वाटेने तुळजापुराची देवी फोडली, पंढरपुराचा विठोबा बाटविला, असे सभासदांच्या बखरींत आहे. अफझुलखानाच्या तर्फेची मंडळी म्हणतात की ' बडोदा बखरींत ' याहून निराळी हकीकत आहे. आणि त्यावरून अफझुलखानावर हिंदूंचे देव भ्रष्ट केल्याचा जो आरोप आहे तो खोटा आहे. आपल्या बाजूच्या समर्थनासाठी आपल्या पुराव्यापुरती माहिती मिळेल तितकीच दुसऱ्या पुस्तकावरून घ्यावी, परंतु मग प्रतिपक्षाने तेच पुस्तक पुराव्यास आणिल्यास व त्याच पुस्तकांतून तुमची इतर विधाने खोटी ठरल्यास प्रतिपक्षाचे ह्मणणे कबूल केले पाहिजे. बडोदा बखरींत अफझुलखानाने देवी फोडली

नाही तर ती आपण होऊनच नाहीशी झाली असा मं-
जकूर आहे हे खरे, परंतु त्याच बखरींत अफझुलखाना-
च्या बधाची हकीकत सभासदांच्या बखरीप्रमाणे आहे.
शिवाय त्या बखरींत चंद्रराव मोन्यांचा खून न करितां
शिवाजीच्या सरदारांनीं मोन्यांशीं युद्ध केले असें आहे.
तेव्हां प्रतिपक्ष पुराव्यासाठीं ह्मणून ज्या ग्रंथाचा आधार
घेतो तीच बखर चंद्रराव मोन्याच्या खुनाच्या आरोपांतून
शिवाजीस मुक्त करते. आमच्या प्रतिपक्षास ही गोष्ट
संमत होत असेल तर अफझुलखानानें देवीच्या मूर्तीचा
भंग न करितां देवी आपण होऊन निघून गेली असें
आम्हीं क्षणभर कबूल करूं.

अफझुलखानाची अशी दशां झाल्यावर त्याचा पुत्र
' फाजल ' ह्यास उदारबुद्धीनें सोडून दिलें तरी त्यानें
विजापुरकराकडे जाऊन माझ्या बापाच्या मरणाबद्दल शि-
वाजीचा सूड उगवावा असें ब्रह्मदशहास सांगि-
तलें. ब्रह्मदशहाने फाजल खानाबरोबर शिंदीबि-
लावत नामें सरदार आणि पुष्कळ लष्कर व लो-
फा देऊन पाठविलें. त्यांनीं पन्हाळा किल्ल्यास वेढा घात-
ला. श्री शिवछत्रपति शिवाजी महाराजांनीं स्वधर्माचें पुन-
रुज्जीवन करून हिंदूपदपादशाहीची प्राणप्रतिष्ठा केली ह्या
कार्यास ज्या नरवीरांनीं त्यास सहाय केले त्यांतील दाजी
देशपांडे हे एक रत्न होय. विजापुरकरांनीं पन्हाळा
(रांगणा) किल्ल्यास वेढा घातला ह्मणून वर सांगितलें
च आहे. शिवाजी महाराजास तेथून निघून विशाळगं-

डंस जावयाचें होतें परंतु शत्रू तर सारखे पाठलाग करीत होते. अशा स्थितींत हाताखालील लोक केवळ जिवावर उदार झालेलेच असावे लागतात आणि अशा लोकांची शिवाजीजवळ कमताई नव्हती. बाजीदेशपांडे प्रभू नावाचा शूर सरदार ह्या वेळेस रांगणा किल्यावर होता. देशसेवा, स्वराज्य, ह्यांवांचून त्यांस दुसरें काहीं सुचत नव्हतें. शिवाजीनें त्यास रांगणा आणि विशालगड यांमध्ये जीं खिंड आहे त्यांत ७०० लोकांनिशीं ठेविलें आणि विशालगडास जाऊन पोंचल्याच्या खुणेची तोफ होईपर्यंत काहीं झालें तरी शत्रूस पुढें न येऊं देण्याविषयी बाजी देशपांड्यास आज्ञा केली. शत्रू रांगण्याच्या खिंडींत येऊन ठेपले. शत्रूकडील लोक पुष्कळ होते. शिवाजी महाराज विशालगडास जाऊन पोंचण्यापूर्वीच ह्या खिंडीतून शत्रूचे लोक निघून जाऊन शिवाजीचा पाठलाग करावा अशी त्यांची उमेद होती. परंतु स्वामी कार्यार्थ आणि देशकार्यार्थ सर्व लोक खर्ची पडून शेवटीं आपलाही देह धारातीर्थी पडला तरी बेहेत्तर, पण तोंपर्यंत शत्रूचा या खिंडींत शिरकाव होऊं घावयाचा नाही, असा बाजीनें निश्चय केला. बाजीचे सर्व लोक पडले. खुद्द बाजीही घायाळ झाला परंतु अजून खुणेच्या तोफांचा आवाज ऐकूं येईना त्यामुळें बाजीस अत्यंत वाईट वाटलें. परंतु थोडक्याच अवकाशांत महाराज विशालगडास पोहचून त्यानीं तोफेचे आवाज केले ते बाजीनें

ऐकिले. तेन्हां त्यास आपल्या आयुष्याचें सार्धक झालें असें वाटून त्यानें मोठ्या आनंदानें प्राण सोडिला.

वाजी देशपांड्याचो ही निःसीम स्वदेशप्रीति आणि स्वामीकार्यदक्षता पाहून कोणत्या आर्यपुत्रास आनंद होणार नाहीं ? इतिहासाची पुनरावृत्ति होते ही म्हण अगदीं खरी आहे. धर्मापिलीच्या महा युद्धांत स्पार्टन लोकांचा वीर ' लिओनिडास ' याची आणि वाजी देशपांड्याची सारखी स्थिति झाली. एकास धर्मापिलीच्या घाटांत कझरसिसच्या सैन्यास येऊं घावयाचें नव्हतें, दुसऱ्यास विजापुरकरांच्या लोकांचा शिरकाव विशाळगडचें खिंडींत होऊं घावयाचा नव्हता. एकाची देश स्वतंत्र करण्याची प्रवळ इच्छा दुसऱ्याहून यत्किंचित्ही कमी नव्हती. लिओनिडाजच्या हाताखालील लोक आपल्या सेनापतीची आज्ञा शिरसा वंच करून देशमातेकरितां जितक्या उत्साहानें आणि जिवावर उदार होऊन लढले तेंच आज्ञाधारकत्व, तोच उत्साह, आणि तीच निराशा, वाजी देशपांड्याच्या लोकांच्या आंगीं आली होती. सारांश एका देशांत जी ऐतिहासिक गोष्ट घडून आली तिचीच दुसरी सुधारून काढलेली आवृत्ति दुसऱ्या देशांत निघाली. ज्या देशांत असलीं नररत्नें निपजतात तो देश धन्य होय.

पुढें कोंकणांत स्याच्या करीत महाराज श्रीरंगपट्टणापर्यंत गेले. एकंदर सातशें जहाजे त्यांनीं काबीज केलीं.

कोंकण कुडाळ देशांत खेमसांवत हा एक बलाढ्य संस्थानिक होता. तो विजापूरकरास मिळाला आणि मला कुमक पाठवून दिल्यास मी शिवाजीवर चालून जातो ह्मणून म्याने विजापूरच्या दरबारास कळविलें. त्याच्या विनंतीवरून विजापूरकरांनीं एका बाजूनें खवासखान ह्यास सांवताकडे पाठविलें. दुसऱ्या बाजूनें बाजी घोरपडे खवासखानाच्या मदतीस येत होता. तो कोंकणांत येऊन उतरला ही बातमी महाराजांस कळतांच त्यांनीं त्याजवर एकाएकीं छापा घालून त्याचा नाश केला. अशा रीतीनें ह्या प्रसंगीं आपल्या बापाबद्दल बाजी घोरपड्याचा महाराजांनीं सूड घेतला. हें वर्तमान ऐकून खवासखान पळून गेला.

शिवाजीच्या अतुल पराक्रमाची हकीकत दिल्लीस जाऊन पोचली. शिवाजी दिवसेंदिवस बळावत चालला, त्यापासून आपल्या राज्यास पुढें मार्गें धोका येण्याचा संभव आहे असें औरंगजेबास वाटून त्यानें शास्ताखान नामक नवाबास दक्षिणेंत एक लक्ष फौज बरोबर देऊन रवाना केले. शास्ताखान पुण्यास येऊन शिवाजीच्याच वाड्यांत उतरला होता. पुणें शहरांत शास्ताखानानें ठिकठिकाणीं पाहरे ठेविले. ही बातमी शिवाजी महाराजास लागतांच ते कांहीं लोक बरोबर घेऊन, गांवांतून एका लग्नाची वरात जात होती तींत सामील होऊन कोणाच्या लक्ष्यांत न येतां वाड्यांत शिरले. शास्ताखान निजला होता त्या ठिकाणीं जाऊन

त्यावर धार केला. शास्ताखान पळत सुटला, पण तेवढ्या गर्दीत त्याचीं तीन बोटें मात्र तुटलीं. जिवावरचें तीन बोटावरच गेलें अशी समजूत करून घेऊन खांजमाहेब सर्व सैन्यासह परत दिल्लीकडे चालते झाले.

सुरत शहर लुटल्यास अगणित द्रव्य प्राप्त होईल अशी बहिरजी जासूदाकडून बातमी लागल्यावर महाराजांनी सुरत शहर लुटलें. त्या प्रसंगी विपुल लूट मिळाली. सुरतेहून महाराज परत आल्यावर, शहाजी राजे एक दिवस शिकार करीत असतां घोड्यावरून खाली पडून बंगरूळ येथें मरण पावले. हें घृत्त ऐकून महाराजास अतिशय दुःख झालें. मातुश्री जिजाबाईसाहेब तर अग्निप्रवेश करण्यास तयार झाल्या. परंतु आपण असा प्रकार केल्यावर शिवाजीही आपल्या मागोमाग येईल आणि आपण उभारलेली महाराष्ट्र पादशाहीची इमारत आपणच होऊन ढासळून टाकण्याचा आपल्यावर आरोप येईल तो न यावा ह्या उद्देशानें आणि मंत्री लोकांच्या व खुद्द महाराजांच्या विनंतीकडे लक्ष देऊन जिजाबाईसाहेबांनी आपला विचार रहित केला.

शास्ताखानाच्या झालेल्या त्रेधेची व शिवाजीनें चालविलेल्या लुटालुटीची बातमी औरंगजेबास समजतांच त्याच्या आंगाचा तिळपापड झाला. शिवाजीचें पारिपत्य करण्यास फाय युक्ति करावी हें त्यास सुचेना. शेवटीं त्यानें मिरजा राजा जयसिंग नामें एक बळाढ्य रजपूत सरदार आणि दिलेलाखान ह्यांच्या बरोबर पुष्कळ सैन्य

देऊन त्यांना दक्षिणेत पाठविले. त्या सैन्याबरोबर सामना करण्याची शिवरायाची तयारी नव्हती. शिवाजीबरोबर तह करावा असे दिलेलखानाच्या मनांत नव्हते. ह्मणून तो पांच हजार पठाण बरोबर घेऊन पुरंधर किल्यावर चालून गेला. सरदार मुरार बाजी परभू अवघे सातशे निवडक लोक बरोबर घेऊन गडाखाली दिलेलखानाबरोबर सामना देण्यास उतरला. मुरार बाजीने लढण्याची शिकस्त केली. त्याच्या बरोबरचे तीनशे लोक कामास आले. मुरारबाजी लढतां लढतां पडला. त्याचे अलोट धैर्य पाहून खानाने आश्चर्याने तोंडांत बोटे घातलीं. मुरार बाजीचे शिल्क राहिलेले लोक गडावर चालते झाले. दिलेलखानाने लगट करून किल्यास वेढा घातला. हे वर्तमान रायास कळतांच ते फार चिंतातुर झाले. जयासिंगाबरोबर त्यांनीं तहाचे बोलणे सुरू केले. औरंगजेबास बरेच किल्ले देऊन आपण दिल्लीस त्याच्या भेटीस येतो असे महाराजांनीं जयासिंगास कळविले. त्यावर जयासिंगाने वेढा उठविण्याची दलेलखानास आज्ञा केली. औरंगजेब कांहीं दगा करील ह्मणून जयासिंग शिवाजीबरोबर गेला नाही. बरोबर कांहीं विश्वासू लोक घेऊन शिवाजी दिल्लीस गेला. तेथे दरबारांत शिवाजी महाराजांचा कांहीं अपमान करण्यास आला. महाराजांस फार संताप चढला. हे पाहून औरंगजेब-फार भ्याला व त्याने शिवाजीस मजूर कैदेत ठेविले. आपणास बादशहाने दिल्लीस आणून फसविले,

आतां ह्या संकटांतून परत दक्षिणेकडे कसें निघून जातां येईल, अशी महाराजांस चिंता पडली. मोठमोठाल्या सरदार लोकांकडे मेवामिठाईचे नजराणे पाठविण्याचा क्रम त्यांनीं सुख केला. असें कांहीं दिवस चालल्यावर एके दिवशीं पांच सहा मोठे पेटारे तयार करवून पुढील आणि मार्गाल एक दोन पेटारे मिठाईनें भरले. मधल्या दोन पेटान्यांत आपण आणि पुत्र संभाजी, ज्यास महाराजांनीं आपल्यावरोवर आणले होते, असे दोघे बसले. आपल्या पलंगावर हिरोजी फर्जेद यास निजविलें. त्याचा फक्त एक हात उघडा ठेविला होता. ठरल्याप्रमाणें पेटारे उचलणारांनीं पेटारे गांवाच्या बाहेर आणून ठेविले. तेथें बाहेर निघून पितापुत्र घोड्यावर बसून चालते झाले.

इकडे शिवाजी अजून कां उठत नाहीं, म्हणून चौकीवाल्यांनीं शोध करितां महाराजांची प्रकृति आज चांगली नाही, असें लोक सांगू लागले. कांहीं वेळानें हिरोजी फर्जेद उठून बाहेर आला आणि त्यानें पहारेकऱ्यांस सांगितलें कीं, महाराजांची प्रकृति आज चांगली नाही, म्हणून ते अजून निजले आहेत, कोणास आंत जाऊं देऊं नका. मी आतां बाजारांतून जाऊन येतो असें म्हणून गेला तो गेलाच. बराच वेळ पहारेकऱ्यांनीं वाट पाहिली पण हिरोजी परत येईना, आणि आंतही कांहीं चाहूल लागेना. तेव्हां त्यांनीं चौकशी करितां महाराज वगैरे आंत कोणी नाहीं, असें त्यांस आढळून आलें. पुढें ही बातमी औरंगजेवास कळल्यावर त्यानें

तोंडांत बोट घालले. चोहोंकडे सैन्य शिवाजीच्या तपासास पाठविले. परंतु शिवाजी महाराज हातीं लागले नाहीत.

दिल्लीहून शिवाजी महाराज संभाजीसह निघाले ते मथुरेस आले. तेथें दक्षिणेतील कोणी ओळखीचा अहि कीं काय असा तपास करितां, कृष्णाजीपंत, काशीपंत, व विसाजीपंत हे त्रिवर्ग बंधू मोरोपंत पेशव्यांचे मेहुणे होते, त्यांच्या घरीं महाराज उतरले. त्यांना सर्व हकीकत सांगून, संभाजीस आपल्या बरोबर नेणें सुरक्षित नाहीं असें जाणून त्यास त्यांच्या घरीं ठेवण्याचें ठरविलें, आणि आपण कृष्णाजीपंतास बरोबर घेऊन प्रयाग, गया वगैरे ठिकाणीं जाऊन तेथून गोंडवण, भागानगर, विजापूर, अशा मुद्दाम वांकड्या रस्त्यानें जाऊन रायगडीं आले. महाराजांचें आगमन झाल्यावर सर्वास आनंदातिरेक होऊन जिकडे तिकडे उत्सव सुरू झाले. प्रत्येकानें आपआपल्यापरी जसा आनंद प्रदर्शित करावयाचा तसा केला.

इकडे संभाजीस मथुरेस ठेविलें होतें म्हणून आतांच सांगितलें. औरंगजेबाच्या लोकांस ही गुणगुण लागून ते तपासास त्या बंधुत्रयांच्या येथें आले. विसाजीपंत आणि काशीपंत ह्यांनीं सांगितलें कीं, संभाजी येथें असावयाचा मुळींच संभव नाही. तुम्हीं म्हणता तो संभाजी नसून आमचा मुलगा आहे. परंतु औरंगजेबाच्या लोकांची खात्री होईना. शेवटीं त्यांनीं सांगितलें कीं, जर तुम्हीं आणि हा मुलगा एका तादांत जेवाळ तर आम्हांस खरे

वाटेल. विसाजीपंत आणि काशीपंत यांनी कांहीं आढे-
वेडे न घेतां संभाजी बरोबर एका ताटांत भोजन केलें.
पादशहाच्या लोकांचा संशय नाहीसा होऊन ते निघून
गेले. पुढें कांहीं दिवसांनीं संभाजी आणि हे बंधू हे
शिवाजीकडे गेले. महाराजांनीं त्यांना ' विश्वासराव ' ही
पदवी देऊन मोठमोठालीं कामें सांगितलीं.

ह्या एका गोष्टीवरून ब्राम्हणांच्या नांवानें खडे फोड-
णारांनीं हे लक्षांत घ्यावयास पाहिजे कीं, सतराव्या आणि
अठराव्या शतकांत जेव्हां जेव्हां स्वामिकार्य करण्याचा
प्रसंग आला तेव्हां तेव्हां ब्राम्हण आपल्या सर्व अडचणी
एकीकडे ठेवीत असत. सर्व धर्मबंधनें झुगारून देत असत.
इतकेंच नव्हे तर, जेव्हां जेव्हां गृहस्थाश्रम बाजूस ठेवून
क्षात्रधर्म स्वीकारण्याचा प्रसंग आला तेव्हां तेव्हां तित-
क्या पुरती हातांत तरवार घेऊन अटकेपर्यंत मराठ्यांचे
नांव गाजविण्यास त्यांनीं कमी केलें नाही. स्वामिसेवा
करण्यास त्यांचा धर्म त्यांस कधींही आड आला नाही.
असे.

शिवाजी महाराजांची राज्यव्यवस्था.

दिल्लीहून परत आल्यावर १६६८ आणि १६६९
हीं दोन वर्षे महाराजांनीं राज्यव्यवस्था करण्यांत
घालविलीं.

शिवाजी महाराजांचें मुख्य सैन्य पायदळ होय. हें
पायदळ घाटमाथा आणि कोंकण या दोन ठिकाणीं होतें.

घाटमाध्यावरील सैन्यास मावळे असें ह्मणत. कोंकणांतील पायदळ हेटकरी या नांवानें प्रसिद्ध होतें. त्यांचा पोषाक अगदीं साधा आणि थोड्या खर्चाचा होता. डालें, तरवार, आणि तोड्याची बंदूक, हीं त्यांचीं मुख्य शस्त्रे होतीं. हेटकरी लोक नेम मारण्यांत पटाईत होते, परंतु मावळ्यासारखे अवघड किल्ले पटापट चढण्याचें काम त्यांस उरकत नसे.

दहा दहा लोकांवर एक मुख्य अधिकारी असे त्याला नाईक असें ह्मणत. पन्नास लोकांच्या टोळीवरील मुख्यास हवलदार ही संज्ञा होती. शंभर लोकांवर अधिकार चालविणाऱ्या काभगारास जुमलेदार आणि हजार लोकांचे नायकास एक हजारी असे किताब होते. ह्या शिवाय पांच हजार सैन्यावरील सेनापतीस पंचहजारी ह्मणत. मुख्य सेनापतीस सरनोबत ही पदवी असे.

घोडेस्वारांचे बारगीर आणि शिलेदार असे दोन प्रकार होते. बारगीर हे सरकारचेच कायम नौकर असत. शिलेदार मक्यानें घोडे वगैरे पुरवून रहात असत. शिवाजीच्या जवळ जे घोडेस्वार होते त्यांतील काहीं लोक तो बारगीर मंडळींत ठेवी व काहींचा समावेश शिलेदार मंडळींत करी. ह्या योगानें कोणीही उदाम रीतीनें वर्तन केल्यास त्यास कळून येत असे. हे लोक ब्रातमी आणण्याच्या कामीं अतिशय उपयोगी पडत.

घोडेस्वाराजवळ ढाल तरवार असे. मधून मधून

किलेकांजवळ तोड्याच्या बंदुका असत. परंतु त्यांचे मुख्य हत्यार भाला होय, आणि त्याचा उपयोग ते मोठ्या कुशलतेने करीत.

पंचवीस घोडेस्वारावर देखरेख करण्यास एक हवलदार असे. सवाशे घोडेस्वाराच्या मुख्यास जुमलेदार ह्मणत. आणि अशा पांच जुमल्याच्या नायकास सुभेदार ह्मणत. प्रत्येक सुभ्यावर एक हिशोबी कारकून आणि खजिनदार असे. तो बहुतकरून ब्राह्मण अगर परभू असे. दहा सुभ्यावरील अंमलदारास पंचहजारी असा किताब होता. त्याच्या हाताखाली हिशोबासाठी एक ब्राह्मण मुजुमदार असे, आणि परभू अर्मान असे. सर्व घोडेस्वारांवरील सेनापतीस सरनोबत असे ह्मणत.

मावळे लोक कधी कधी नुसत्या धान्यावर चाकरीस रहात असत. परंतु पायदळाचा नियमित पगार चार रुपयांपासून बारा रुपयापर्यंत होता. बारागिरांना आठपासून विसापर्यंत वेतन मिळें. आणि शिलेदाराची दरमहाची मिळकत चौवीस पासून अठेचाळीस रुपयापर्यंत असे. लढाईत अगर स्वारीत मिळविलेल्या सर्व लुटीवर सरकारचा हक्क असे. काहीं ठराविक प्रसंगी दरबारांत अगर एखाद्या सार्वजनिक ठिकाणी प्रत्येकजण आपण मिळविलेली लूट राजास नजर करी. सरकारांतून काहीं भाग त्यास परत मिळत असे.

गोमाता, शेतकरी, आणि स्त्रिया, यांना लुटीच्या प्र-

संगी कोणीही केव्हांही काडी इतका त्रास देऊं नये अशी महाराजांची सक्त आज्ञा होती. तसेंच एखादा श्रीमंत खंडणी देत असल्यास त्यास सोडून देत असत. कोणत्याही शिपायास लढाईवर जाताना बरोबर बायको घेण्याची मनाई होती, आणि या हुकुमास तो चुकला तर त्यास मृत्यूची शिक्षा होत असे.

शिवाजी महाराजांचे वेळेस तारायंत्राने बातमी मिळून त्यावर राज्यकारभाराची सूत्रे चालविण्याचे साधन नव्हते. तरी कोठे काय चालले आहे ही बातमी काढण्याची शिवाजीने उत्तम प्रकारची तजवीज केली होती. त्यामुळे कोणास आपल्या अधिकारांचा दुरुपयोग अगर कांहीं लबाडी करितां येत नसे. कदाचित् कोणी तसे वर्तन घेल्यास त्यास कडक शिक्षा मिळत असे. ज्या लोकांनी लढाईत उत्तम नौकरी बजावली असेल त्यास बढती मिळत असे. जखमी झालेल्यास मान मिळून त्याचे नुकसान पैशाच्या अगर बक्षिसाच्या रूपाने भरून देण्यांत येई. लष्करी लोकांस जहागीर देणे शिवाजीस अगदीं पसंत नव्हते. आणि दूरवर विचार केला असतां हे त्याचे मत बरोबर होते. आमच्या इंग्रज सरकारचे तरी धोरण बहुधा हेच असते ही गोष्ट वाचकांस विदित आहेच.

वारिष्ठाची आज्ञा हाताखालच्या लोकांस वेळच्या वेळी पाळावी लागत असे. ही व्यवस्था किल्ल्यामधून जास्त अमलांत येई. प्रत्येक दुर्गपतीस हवालदार दणत.

त्याच्या हाताखाली एक दोन सरनोबत असत. पुरंदर, राजगंड, पन्हाळा, वगैरे मोठमोठ्या किल्ल्यावर अधिक सरनोबत असत. प्रत्येक किल्ल्यावर एक कारकून आणि एक कारखाननीस असे. कारकुनास सवनीस ह्मणत व ते काम बहुतकरून ब्राह्मणाकडे असे. कारखाननीस परभू असे. आंत येण्यास व बाहेर जाण्यास हुकूम लागे. रात, पहारे वेळच्यावेळीं होत असत. पाणी, धान्य, दारुगोळा, ह्याचा पुख्ठा मोठ्या व्यवस्थेशीर रीतीनें होई. काटकसरीनें खर्च करून उत्तम रीतीची राज्यव्यवस्था ठेवण्यांत शिवाजी महाराजांचा हातखंडा असे.

दादोजी कोंडदेवानें घालून दिलेल्या पद्धतींतच थोडा फार फेरफार करून शिवाजीनें ती पद्धती पुढें चालविली. शेतांत पीक उभें असेल त्यावर सारा बसविण्यांत येई. एकंदर पिकापैकीं तीन भागां रयतेचे आणि दोन भाग सरकारचे असे ठरविले. एखादा नवीन प्रांत मिळाला कीं शिवाजी महाराज मत्तयानें वसूल करण्याची तेथे चाल असल्यास ती बंद करीत. सरकारचा सारा सरकारनें नेमलेल्या कामगाराकरून येत असे.

प्रांताचे लहान लहान भाग करून त्यांवर मामलेदार तालुकदार, सुभेदार, आणि हवलदार हे कामगार असत. देशमुख देशपांड्यांस देशाच्या राज्यव्यवस्थेंत पदतां येत नसे, अगर त्यांचे इनाम नकीं ठरल्याशिवाय त्यांस मिळत

नसें. लष्करी अगर मुलकी खात्यांतील लोकांस निर-
निरालें वेतन मिळें. त्यांच्या पगारासाठीं कांहीं खेड्यां-
चा नियमित भाग तोडून देणें हें शिवाजीस अगदीं
पसंत नव्हतें, कारण एकदा अशी पद्धती सुरू केली म्ह-
णजे ते लोक आपल्या फायद्यांसाठीं रयतेवर हवातसा
जुलूम करून वसूल जमा करतील, आणि कांहीं दिवसां-
नीं तेवढा प्रांतही कदाचित् बळकावून बसतील, असें
महाराजांचें म्हणणें असें.

देवस्थानें आणि त्यांचीं उत्पन्नें महाराजांनीं काळजी-
पूर्वक चालविलीं. त्यांवरील पुजाऱ्यास त्या उत्पन्नाच्या
खर्चाचा हिशोब द्यावा लागत असे. श्री छत्रपतींनीं मु-
सलमानी अमलांत ज्या पिरास, मशिदीसं; अंगरं अवलि-
याच्या स्मारकास सरकारांतून वर्षासनें असत तीं कधींही
बंद केलीं नाहींत.

दिवाणी कामासंबंधानें न्याय करण्याचें काम पंचांच्या
भाषेत होत असें. लष्करी लोकांचे तंट्यांचा त्यांचे
घरिष्ट अधिकारी फेसल्ला करीत. फौजदारी गुन्ह्यांची
चौकशी करण्यासाठीं धर्मशास्त्राच्या आधारानें कायदे
केले होते.

एकंदर राज्यव्यवस्था सुरक्षित चालण्यासाठीं अष्टप्रधां
नु नेमले होते. पेशवे, मुजुमदार, सुरनीस, वाकमीस
सरनोबत, डबीर, न्यायाधीश आणि न्यायशास्त्री. सन
१६७४ त राज्याभिषेक शाह्यावर ह्या अष्टप्रधानांची मूळ

मुसलमानी नावे बदलून त्यांस संकृत नावे देण्यांत आलीं.

ह्या सर्व व्यवस्थेवरून पहातां सतराव्या शतकातील राज्यपद्धती निदान ती ज्या तत्वांवर रचली होती ती तत्वे सुधारलेल्या एकोणिसाव्या शतकातील तत्वांहून भिन्न होती असें दिसत नाही. आतां त्या वेळेस ती व्यवस्था कदाचित् चांगल्या रीतीनें अमलांत आणतां आली नसेल; यांत शिवाजी महाराजांचा दोष नव्हे, कारण तो काल शांततेचा नव्हता. महाराज राजे होते, पण त्यांस राजवैभव भोगण्यास स्वास्थ्याचे दिवसच मिळाले नाहींत. असो.

अशाप्रकारे आपल्या राज्याची व्यवस्था लावल्यावर दिल्लीच्या बादशहास दिलेले किल्ले परत घेण्याच्या उद्योगास ते लागले. त्यांतील कोंडाणा किल्ल्याची हकीकत विशेष ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे, म्हणून ती येथे नमूद करितों. तानाजी मालसुन्यानें कोंडाणा किल्ला मी घेतों असें कबूल केले. पांचशे लोकांनिशीं तो कोंडाणा किल्ल्याच्या पायथ्याशीं आला. किल्ल्यावर मांगलांचा उद्देगान रजपूत म्हणून एक बलाढ्य सरदार होता. राज्याच्या वेळीं आपल्या बरोबर कांहीं निवडक लोक घेऊन शत्रूस चाहूले लागूं न देतां तानाजी गडावर चढला. नंतर शत्रूस चाहूले लागली. दोन्ही पक्षांचे पुष्कळ वेळ युद्ध होऊन शेवटीं तानाजी आणि उद्देगान यांचीं समोरा

समेर गांठ पडली. युद्धांत दोघेही पडले. तानाजीच्य
भाऊ सूर्याजी यानें उरलेले रजपूत मारून गड फत्ते के-
ला. शिवाजीस ही हकीकत समजल्यावर त्यास वाईद
वाटून तो दुःखानें म्हणाला 'गड आला पण सिंह गेला'.
कोंढणा किल्ल्याचें नांव तेव्हांपासून सिंहगड असें पडलें.
महाराजांनीं सूर्याजीस तानाजीची जागा दिली. श्री छ-
त्रपती महाराजांस जी सहायकारी मंडळी मिळाली होती ती
सर्व अशीच होती. तानाजी मालुसरे, बाजी फसळकर,
येसाजी कंक, बाजी देशपांडे, हिरोजी फर्जद, वगैरे सर्व
सारखे जिवांस जीव देणारे असे होते. स्वधर्मरक्षणासाठीं
हातांत शीर घेऊन लढणारे त्यावेळचे तानाजी, बाजी, ये-
साजी, वगैरे मावळे, खांद्यावर तांदळाच्या पिशव्या भरून
आणून 'तांदूळ ध्या तांदूळ' असें म्हणत आज पुण्यांत पे-
ठेपेठांनी फिरणाऱ्या मावळ्यांचेच पूर्वज होते, ही गोष्ट
लक्षांत आली म्हणजे आम्हांस आलेल्या हीन इथितीचें
चित्र हुबेहुब डोळ्यापुढें उभें राहतें.

नंतर शिवाजीनें आपला मोर्चा पुन्हा सुरतेकडे फि-
रविला. सुरतशहर लुटून बरीच संपत्ति आणिली. ही
बातमी ऐकून मोंगलाची फौज वणी दिंडोरी येथें आली.
मोंगलाचे सरदार मोबतखान आणि दाऊदखान यांच्याशीं
युद्ध झालें. प्रतापराव गुजर आणि इतर सरदार यांनीं
मोठा पराक्रम केला. मोंगलांचा बीमोड झाला. महाराज
सुरतेहून कोंकणच्या वाटेनें परत आले. वाटेंत कोंकणां-

तीळ कांहीं ठिकाणें घेतलीं. प्रतापराव गुजरास खान-
देशांत जाण्यास सांगितलें. खानदेशांतील प्रत्येक पा-
टील कुळकर्ण्यापासून, सरकारी वसुलां पैकीं चवथाई
शिवाजीस देत जाऊं, असे करार लिहून घेतले व त्यांस
आलेल्या चवथाई बदल पावत्या देऊन, दर वर्षी असें
केल्यास लुटीचें भय तुम्हांस नाहीं इतकेंच नव्हे तर तु-
मचें आम्हीं संरक्षण करीत जाऊं, असेंही प्रतापरावानें
त्यांस सांगितलें.

विजापूरकरांचा किल्ला रायरी हा सर करून त्याचें
नांव रायगड ठेवलें. आणि एकंदर स्थिती मनांत आ-
णून सिंहासनास हाच किल्ला योग्य असें महाराजांनीं
ठरविलें. त्याप्रमाणें तेथें वाडे, महाल, आणि कारखाने
बांधले. ह्याच सुमारास म्हणजे शके १९९३ चैत्र शु०
९ स मोहित्यांची कन्या सोयराबाई शिवाजीची दुसरी
बायको ही पुत्र प्रसवली. तो पालथा झाला. ह्यावरून
हा मोगलशाही पालथी घालील असें महाराज बोलले.
त्याचें नांव राजाराम ठेविलें.

शिवाजीचा दिवसेंदिवस होत असलेला उत्कर्ष म्हण-
जे आपल्या राज्याचा अपकर्ष असें औरंगजेबास वादूं
लागलें. शिवाजीचे एकएक पराक्रम ऐकून, आज-सुरत
लुटली तर उद्यां औरंगाबाद सर केलें, तिसऱ्या दिवशीं
सांत्रताच्या वाडीकडे स्वारी करून त्यास जेर केलें, अशा
खबरा ऐकून औरंगजेब अधिकच चिंतातूर झाला.

आपण स्वतः जावें तर न जाणो कदाचित् प्राणास मुकूं; घासाठी दुसरा कोणी सरदारच शिवाजीवर पाठविण्याचा त्यानें निश्चय केला. दिलेलखान, इखलासखान, आणि बेलोलखान, यांस चाळीस हजार सैन्य देऊन रवाना केलें. त्यापैकी निमी फौज दिलेलखानाच्या हाताखाली देऊन त्यानें चाकणवर हल्ला केला आणि बाकी राहिलेल्या वीस हजार फौजेवर इखलासखान यास सेनापति नेमून त्यास सालेरीकडे पाठविलें.

चाकणाहून दिलेलखान खळाजवळ्यास आला. रामाजी पांगेरा म्हणून एक हजारी होता, त्याची आणि दिलेलखानाची कणेरा गडाखाली गांठ पडली. ह्यावेळीं रामाजी पांगेरा फारच चांगल्या रीतीनें लढला. वीस हजार फौजेबरोबर पांगेऱ्याचे सातशे लोकच मोठ्या निकरानें लढले. प्रत्येकास पंचवीस तीस जखमा लागल्या. मराठ्यांचा हा पराक्रम पाहून दिलेलखान चकित झाला.

इकडे इखलासखान सालेरीकडे आला म्हणून नुक्तेंच सांगितलें. त्यानें सालेरीस वेढा घातला. हें महाराजांस कळतांच त्यांनीं प्रतापराव गुजरास पत्र लिहिलें कीं, “ तुम्हीं लष्कर घेऊन शिताफीनें बरघाट सालेरीस जाऊन बेलोलखानावर छापा घालून बेलोलखान मारून चालविणें आणि कोंकणांतून मोरोपंत पेशवे यांस हशमा-निशी रवाना केलें. हे इकडून येतील आणि तुम्हीं बर

घांटी कोंकणांतून येणे असे हुतर्फी चालून घेऊन गनी-
मास मच्छिन गर्दीस मिळविणे. ”

ह्या पत्रावरून महाराजांचा दूर विचार, मुत्सदीपणा,
आणि शत्रूस पेंचांत धरण्याची युक्ति, ह्या सर्व मोष्टी दि-
सून येतात. आज्ञेप्रमाणे तिकडून प्रतापराव आले.
इकडून पेशवे गेले. शिवाजीच्या सैन्याचा आणि त्रि-
जापुरकरांच्या अथवा भौरंगजेबाच्या सैन्याचा सामना
फारच काचित् प्रसंगी होत असे अथवा सालेरी मुक्काम
जो सामना झाला तो पहिल्याच होय असे म्हटल्यास
हरकत नाही. मराठ्यांची युद्धपद्धती पहिल्यापासून नि-
राळी तर खरीच. शत्रूची व त्यांची प्रत्यक्ष समोरासमोर
गांठ पडत नसे आणि त्या वेळेस शिवाजीचे सैन्यास जें
पाठवळ होतें, त्याची संख्या पाहतां हीच युद्धपद्धती स्वी-
कारणें हेंच मुत्सदीपणाचें काम होतें, तथापि सालेरीच्या
रणांगणांत जो युद्धप्रसंग झाला त्यावरून मोंगलांच्या स-
रदारांस आणि कोसच्या कोस पसरणाऱ्या सैन्यास
मूठभर मावळे भारी होते, हें सिद्ध होतें.

सालेरीच्या वेळ्यांत मोरोपंत पेशव्यांच्या हाताखालीं
मावळे होते. व प्रतापराव गुजराजवळ घोडेस्वार होते.
दोघांनीं दोहों बाजूनीं हल्ले केले. युद्ध सारखे चार प्र-
हर होऊन मोंगल अगदीं नेरीस आले. शिवाजीस अ-
त्यंत रूट सांपडली. स्थाने धावीस नामांकित मोंगल
सरदारांस कैद केले. परंतु सौकरच सोडले. ह्या उदाहर्ता

मराठ्यांकडील पुष्कळ सरदारांनी पराक्रम गाजविला. पण त्यांत विशेषतः मोरोपंत पिंगळे, प्रतापराव गुजर, आणि सूर्यराव काकडे, यांनी विशेष नांव राखिलें. सूर्यराव काकडे मात्र पडला. हा पांच हजारी सरदार होता. हा शिवाजीच्या लहानपणच्या मित्रमंडळीपैकी असून जावळी आणि रोहिला हे किल्ले घेतांना ह्याने फार मोठी कामगिरी वजावली होती. दिलेल्यान सालेरीहून चार मजलीवर होता. त्याने ही बातमी ऐकून पळ काढला.

औरंगजेबास सालेरीच्या वेढ्याची हकीकत समजल्यावर तो अत्यंत कष्टी झाला. मुसलमानी राज्य नाहींसें होऊन मराठी साम्राज्य व्हावें असा ईश्वरी संकेतच दिसतो असे त्यासही वाटूं लागलें. तथापि शिवाजीस पालथें घालण्यासाठी त्याच्या खटपटींत कमतरता नव्हती. मोहवतखान दास परत कोलाहून खानखान बहादूर यास दक्षिणेचा सुभेदार नेमलें.

इकडे विजापूरकरांचा सुलतान फार वयातीत होऊन त्यास अर्धांग वायु झाला. त्याचा मुलगा शिकंदर हा केवळ पांच वर्षांचा होता. त्यामुळे सुलतानानें राज्यकारभार चालण्यासाठी खोवासखान, अबदुलकरीम, आणि मुजफिरखान ह्या तिघांस कारभारी नेमलें. त्यांच्या मध्ये आपसांत भांडणें लागलीं. अशी संधी पाहून शिवाजीनें अण्णाजीदत्तो ह्यास पाठवून पन्हाळा किल्ला

घेवविला आणि इतरही किल्ले काबीज केले. पन्हाळा किल्ला परत घेण्यासाठी अबदुलकरीम बारा हजार स्वारा-निशी चालून आला. त्यास मार्गे हटविण्याकरितां शिवाजीनें प्रतापराव गुजराची योजना केली. त्यानें नवा-वास कोंडून अगदीं जेर केले. शेवटीं त्यानें प्रतापरावाशीं तह केला. शिवाजीच्या मनांत तह करण्याचें मुळींच नव्हतें. त्यामुळे प्रतापरावाची ही वर्तणूक त्यास अगदीं पसंत पडली नाहीं. इतकेंच नव्हें तर अबदुल करीमाचा नाश केल्या शिवाय तुम्हीं मला तोंड दाखवूं नका असा महाराजांनीं त्यास निरोप पाठविला. आपण केलेली आज्ञा अमलांत आणण्यास कोणी कसूर केल्यास, मग तो प्रतापरावासारखा मोठ्या हुद्याचा मनुष्य असला तरी, त्याची कानउघडणी करणें हें आपलें काम आहे असें शिवाजी समजत असे, आणि त्याप्रमाणें वागेही. तो जितका दयाळू होता तितकाच कडकही होता. नायक होण्यास असेच गुण अंगीं असावे लागतात. शिवाय हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं तो काल असा कांहीं चमत्कारिक होता, कीं महाराजांनीं थोडी कानउघाडणी केल्यावर, हाताखालील सरदार याबद्दल विषाद न मानितां आपण अधिक पराक्रम करून दाखवून महाराजांस संतुष्ट करूं, अशी त्यांच्यांत नेहमीं महत्वाकांक्षा असे. प्रतापराव गुजर अशा संबळीस अपवाद नव्हता. उत्तम

प्रकारची कामगिरी बजाविण्याची संधी केव्हां येते हें तो पहात होता.

१६७४ च्या मार्च महिन्यांत अबदुल करीमानें जयपत तयारी करून पन्हाळ्याकडे कूच केलें. इतक्यांत प्रतापरावही तेथें येऊन ठेपला. दोघांची गांठ जेसरी येथें झाली. महाराजांची इतराजी झाल्यामुळें प्रतापरावास अधिकच चेंव येऊन त्यानें मराठ्यांची नेहमींची युद्धपद्धति सोडून देऊन अबदुल करीमाच्या सैन्यावर एकदम जिवावर उदार होऊन हल्ला केला. प्रतापरावाच्या पुष्कळ लोकांचा नाश होऊन शेषटीं स्वतः प्रतापरावही पडले. विजापूरकरांचा जय झाला, आणि ते मेठ्या आनंदांत होते. इतक्यांत मराठ्याकडील हंसाजी मोहिते पंचहजारी हा रिकामा होता; त्यानें प्रतापरावाचा पराभव झाला आहे, आणि मुसलमान लोक चैन करीत आहेत, हें पाहून आपल्या लोकांस धीर देऊन मुसलमानांवर त्याच संधीस एकदम हल्ला केला. मराठ्यांस काय अगर इतरांस काय, नायक चांगला लागतो; मग त्यांच्या मागून येणाऱ्या लोकांची उणीव पडत नाही. प्रतापराव शूर खराच, पण तो दुर्दैवानें ह्या वेळेस पडला. हंसाजी मोहित्यांनीं आपला मराठी बाणा ह्या वेळेस राखला नसता तर पन्हाळा विजापूरकरांच्या हातीं खास गेला असता. परंतु हंसाजी पुढें हातांच जे लोक,

आपला सेनापति पडला हणून रणांतून पाय काढाय-
यास लागले होते त्यांच्या आंगांत वीरश्री उत्पन्न झाली,
आणि विजयश्रीनें चुकून अबदुल करीमास जी माळ
घातली होती ती हंसाजी मोहित्यास घातली. जेते
होते ते जित झाले. शिवाजी महाराजांस हें समजल्यावर
त्यांनीं हंसाजास हंबीरराव मोहिते अशी पदवी देऊन
प्रतापरावाच्या अकालीं मरणानें रिकामी झालेली जागा
त्यास दिली. प्रतापरावास महाराज दोन कडू शब्द बो-
लले होते तरी त्याची (प्रतापरावाची) योग्यता ते
ओळखून होते. त्याच्या कुटुंबाची आणि नातलग्नांची
महाराजांनीं चांगली व्यवस्था लाविली, इतकेंच नव्हें तर
पुढें काहीं दिवसांनीं योग्य प्रसंग आल्यावर प्रतापरावा-
च्या मुलीचें राजारामाशीं लग्न लाविलें.

शिवाजी महाराज १६६४ पासूनच आपल्या नावा-
चीं नाणीं पाडूं लागले होते. राजा हें पद त्यांनीं धार-
ण केलें होतें. तथापि, विधिपूर्वक राज्याभिषेक त्यास
अजून झाला नव्हता. १६४९ सालीं तोरणा किल्ला
घेऊन मराठी राज्याचें तोरण त्यांनीं बांधून ठेविलें. पुढे-
चें सर्व शुभ कार्य उरकून घेण्यास कालावधि पाहिजे हो-
ता. १६४९ पासून १६७४ पर्यंत महाराजांनीं अ-
नेक पराक्रम करून दोही बाजूच्या यवनशाहीस पादा-
क्रांत करून सोडिलें. खानदेशापासून तों तुंगभद्रप-
र्यंतचा मुख्य मराठ्यांचा बनला; राज्यव्यवस्थेचें काम

सुरळीत चालू लागले. प्रत्येक खात्यांत योग्य माणसांची निवड करून ते आपआपल्या कामांत निपुण आहेत असे पाहून आतां आपल्या स्वतःस राज्याभिषेक करून घेण्यास कांहीं हरकत नाही, असे महाराजास वाटले. त्या प्रमाणें सर्व मंत्री मंडळाचा सहा घेऊन काशीहून वेदशास्त्र संपन्न रा. गागाभट्ट यास आणून त्यांच्या हातून हा मंगळ विधि करण्याचा महाराजांनीं निश्चय केला. गागाभट्टांनीं महाराजांचें जन्म उत्तम कुळांत झाले आहे हे पाहून राज्याच्या ह्यणण्यास आपली संमति दिली. शालिवाहन शके १५९६ ज्येष्ठ शुद्ध १३ स राज्यारोहण समारंभ रायगडावर झाला. महाराजांनीं आपली सुवर्ण तुळा करून तें द्रव्य ब्राह्मणास वाटिले. वे० सं० रा० गागाभट्टजींची उत्तम प्रकारें संभावना केली. राज्यकारभार करण्यास आजपर्यंत जे कारभारी होते त्यांच्या पदव्या मुसलमानी भाषेत होत्या त्या मोडून अष्टप्रधानास निरनिराळे किताब दिले ते येणेंप्रमाणेंः—

१ मोरोपंत पिंगळे	मुख्य प्रधान.
२ रामचंद्रपंत निळकंठ	अमात्य.
३ अण्णाजी दत्तो	सचिव.
४ दत्तार्जीपंत	मंत्री.
५ हंबीरराव गोहिते	सेनापति.
६ त्रिंबक सोनदेव	सुमंत.
७ निराजी रावजी	न्यायाधीश.

रघुनाथपंत

पंडितराव.

शिवाजी महाराजांची ह्याच्या पुढील मोठी कामगिरी कर्नाटकांतील स्वारी होय. शहाजी महाराजांनी कर्नाटकांत जी जहागीर मिळविली होती तिची व्यवस्था शिवाजी महाराजांचा सावत भाऊ व्यंकोजी ह्याच्याकडे दिली होती. शहाजीच्या मार्गे त्याचे कारभारी नारो दीक्षित यांचे चिरंजीव रघुनाथ नारायण हे काम पाहू लागले. हा गृहस्थ फार कुशाग्र बुद्धीचा असून थोरही होता. परंतु व्यंकोजी राजाचे आणि त्याचे पटेना, तेव्हां तो शिवाजी महाराजांकडे आला. त्यांनी त्याचा उत्तम सन्मान करून त्यास मोठ्या हुद्याची जागा दिली. महाराजांनी कर्नाटकांत स्वारी करण्याचा वेत केला. परंतु त्यास कांहीं तरी कारण पाहिजे होतें, ह्मणून व्यंकोजी राजे यांच्याजवळ आमची वडिलोपार्जित जहागीर आहे, आणि हिंदुवर्मशास्त्राप्रमाणें त्या जहागिरीचा निमा मालक मी आहे, तो निमे वांटा घेण्यासाठी कर्नाटकाकडे आपण कृच करितों, असे महाराजांनी बाह्य कारण दाखविलें. अंतस्थ हेतु आपल्या वडिलोपार्जित जहागिरीखेरीज आपली मुख्य काबीज करण्याचा होता. रघुनाथ नारायण ह्यास कर्नाटकाची चांगली माहिती होती ह्मणून त्यास बरोबर घेतले.

ह्या स्वारीत द्रव्याची जरूर फार होती म्हणून भागनगरच्या (हैद्राबाद) पादशहाशी तह करण्याचा महारा-

जांबी वांट घातला. त्या वेळीस हैद्राबादेस प्रख्यात मु-
 त्सदी मादण्णा आणि अकण्णा यांच्याकडे तेथील कारभा-
 र होता. आपण येत अहो असे न्यायाधिकाचा मुल-
 गा प्रल्हादपंत याचे बरोबर सांगून पाठविले. त्या
 राज्यांतील प्रजेचे एका काडीसही धक्का लावू नये असा
 महाराजांचा आपल्या सैन्यास सक्त हुकूम होता. महाराज
 आपल्या भेटीस येतात परंतु ह्यांच्या मनांत कांहीं कपट
 आहे किंवा काय अशी पातशहांस शंका आली. प्र-
 ल्हादपंतांनी आणाशपथा वाहून पातशहाच्या मनांतील
 भय नाहीसे केले. महाराजांस मादण्णापंत सामोरे गेले
 होते. नंतर पादशहाची भेट झाल्यावर पादशहा फार
 खुश झाला. दोघांचे तह होऊन शिवाजीस पुष्कळ
 द्रव्य मिळाले. हैद्राबादकर शिवाजी महाराजांस करभार
 देत असत, आणि अशा नात्याने महाराजांचे ते आतां
 मांडलिक राजे बनले होते. त्यांत महाराजांनी आतां
 तह करून अधिक सख्य वाढविले. पातशहाचे कांहीं
 सैन्य आपल्या मदतीस घेऊन महाराज कर्नाटकाकडे नि-
 वाले. वाटेने श्री मलकार्जुनाचे दर्शनाचा लाभ झाला.
 तेव्हां महाराजांस फार विरक्ती उत्पन्न होऊन श्रीचरणी
 आपला देह अर्पण करावा अशी इच्छा झाली परंतु
 पुनाथरावाच्या उपदेशाने ते वैराग्य नाहीसे हो-
 राज आपल्या कर्तव्यास लागले. चंदीत व. घालून
 ती सर केली. नंतर व्यंकोजीराजे योची आणि महारा-

जांची भेट झाली. वडिलोपार्जित विरदें घेण्यासाठीं आम्हीं आलों आहों असें महाराज म्हणाले, तेव्हां कदाचित जबरदस्तीनें विरदें घेतील असें व्यंकोजी राजांच्या कारकून मंडळीनीं त्याच्या मनांत भय घालून त्यांस तेथून पळविलें. ही बातमी ऐकून शिवरायास मोठें आश्चर्य वाटलें. आम्हास विरदें नकोत. व्यंकोजी उगीच पळाले अशा अर्थाचे त्यांनीं उद्गार काढले.

मध्यंतरी वेरुळचा किल्ला नरहरी बह्लाळ नांवाच्या गृहस्थानें पुष्कळ दिवस वेढा घालून घेतला. रघुनाथ नारायण यास चंदीचा कारभार पाहण्यास ठेवले. तसेंच लष्करी लोक रक्षणार्थ असावे ह्मणून हंबीरराव सेनापती यांसही ठेविलें. ही बातमी ऐकून व्यंकोजी राजे त्यांवर चालून आले. पण पराभव पावले. सारांश कर्नाटकाच्या स्वारींत महाराज सर्व प्रकारें यशस्वी होऊन आपल्या राज्यांत परत आले. नंतर थोडक्याच दिवसांनीं रायगडास महाराजांस गुडघी नांवाचा रोग होऊन रौद्रनाम संवत्सरी शके १६०२ चैत्र शु० १९ रविवारी ते हा लोक सोडून गेले.

ज्ञालें. महाराजांचें चरित्रं येथें संपलें. आतां त्यांच्या चरित्रापासून काय बोध घ्यावयाचा, त्यास इतिहासांत कोणतें स्थळ द्यावयाचें, वगैरे गोष्टींचा उल्लेख पुढील उपसंहारांत करून वाचकांची रजा घेऊं.

शिवाजी महाराजांच्या चरित्रावरून ते कोणत्या प्र-

कारचे स पुरुष होते हे वाचकांस दिसून येईल. जगाच्या इतिहासांत आजपर्यंत जे थोर पुरुष होऊन गेले त्यांच्यापैकी शिवाजी महाराजांची गणना कोणत्या कोटींत करावी हा प्रश्न उत्पन्न होतो. स्वधर्मस्थापनकर्ते ह्यणून त्यास शंकराचार्यांच्या पदवीस न्यावें, अगर स्वराज्यस्थापनकर्ते म्हणून आजवर जगाच्या पाठीवर जे महान पराक्रमी पुरुष होऊन गेले त्यांच्या पंक्तीस महाराजांस नेऊन बसवावें, याचें कित्येकांस मोठें गूढ पडेळ. आचार्यांची योग्यता निराळी. त्यांनीं हिंदुधर्माची स्थापना केली. महाराजांनीं त्या धर्माचें स्वपराक्रमानें रक्षण केलें. आचार्य मोठे विद्वान होते. श्री छत्रपति शिवाजी तसे नव्हते. म्हणून “आचार्य आणि आवासःहेव” * हा तुलनेचा विषयच होत नाही. श्री सद्गुरु रामदासस्वामी आणि आचार्य यांच्यांत तशी तुलना करूं म्हटल्यास कांहीं शोभेल. ह्यावरून शिवरायाची ज्यांच्याशीं तुलना करावयाची त्यांनीं स्वपराक्रमानें, तरवारीच्या वळानें जगांत आपलें नांव कायम करून ठेविलें आहे अशाच लोकांशीं केली पाहिजे. असे पुरुष म्हणजे अलेक्झांडर, नेपोलियन बोनापार्ट वगैरे मंडळी हांत. सध्या आपण वर सांगिलेल्या दोन थोर पुरुषांशीं श्री छत्रपतीचे कितपत साम्य आहे हें पाहूं.

म्यासिडोनिया देशाचा राजा अलेक्झांडर धि ग्रेट

* शिवाजी महाराजांचें हें टोपण नांव होतें.

अथवा शिकंदर हा मोठा योद्धा होता, अतिशय महत्वाकांक्षी होता. त्याचा बाप फिलीप याच्या मनांत ग्रीक लोकांस जिंकावयाचें होतें पण तें काम शेवटीं अलेक्झांडरचे हातून तडीस गेलें. अलेक्झांडरनें ग्रीसचें राष्ट्रच पालथें घातलें नाहीं तर आशियाखंडांत हिंदुस्थानांत येऊन पुढें चीन देशांतही जाण्याचा त्याचा विचार होता. ही गोष्ट सर्वास माहीत आहे. श्री शिवाजी महाराजांपेक्षां अलेक्झांडर पराक्रमानें कांकणभर अधिक होता असेंही म्हणण्यास फारशी हरकत नाहीं. परंतु मनुष्याची योग्यता त्याच्या एका गुणावरच समजावयाची नसून त्याचें खासगी वर्तन, त्याची एकंदर परिस्थिती, हीं हीं लक्षांत आणिलीं पाहिजेत. तशा रीतीनें विचार करूं लागले म्हणजे शिवाजी महाराजांच्या सद्गुणाचें पारडें शिकंदराच्या सद्गुणाच्या पारड्यापेक्षां खालीनें जड आहे असें आम्ही म्हणतो.

प्रथम दोघांच्या परिस्थितीचा विचार करूं. एकांस दादोजी कोंडदेव, रामदास स्वामी, अशा थोर पुरुषांचा उपदेश, तर दुसऱ्यास अरिस्टाटलचे महत्वाकांक्षेनें परिपूर्ण भरलेलें शिक्षण, एकास जिजाईकडून जसे उत्तम ग्रहशिक्षण मिळून भारत रामायणांतील वीरपुरुषांचें पवित्र चरित्र ऐकण्याची उत्तम संवय, तशीच दुसऱ्यासही तूं द्यायच्या वेदयांतून रणशूर अँकिलीज ह्याचा वंशज आहेस असें अलिपिअसचें लहानपणापासून सांगणें

होते. एक इतिहासकार म्हणतो की अलेक्झांडरची आई स्वतःच मोठी महत्वाकांक्षी बायको असून तिच्यांत देवभोळेपणाही पुष्कळ होता. अलेक्झांडरचे अंगांत जातीचेंच पाणी होतें त्यामुळे तिच्या शिक्षणाचा परिणाम त्यावर फारच झाला. परंतु त्याच्यापेक्षा अगदीं लेचापेचा मनुष्य आलिपिअसच्या शिक्षित असता तर त्याच्याही मनांत उत्साह भरून त्याचे बाहु स्फुरण पावले असते. ती अलेक्झांडरस फिलिपियस (अकिलीज) म्हणत असे आणि आपणा स्वतःस अकिलीजचा गुरु फिनिक्स म्हणवीत असे. इतक्या गोष्टींत शिकंदराचे आणि शिवाजी महाराजाचें वरेंच साम्य आहे. परंतु दोघांत अंतरही पुष्कळ होतें. शिकंदर शूर तर खराच परंतु त्यास लागणारी सर्व तयारी त्याचा बाप फिलिप यानें करून ठेविली होती. ग्रीस देशास पूर्ण जिंकण्याचें यश घेण्याचें फिलिपच्या नशिबी नव्हतें. फिलिप असतांनाच शिकंदर त्याबरोबर सेनापतीचें काम करूं लागला होता. शिवाजीनें एकोणिसाव्या वर्षी तोरणा किल्ला घेतला, ही जशी प्रशंसनीय गोष्ट आहे त्याचप्रमाणें अलेक्झांडर हा ही आपल्या वयाच्या अठराव्या वर्षी केरोनियाच्या सम्राज्यांत उभा राहिला हें भूषणास्पद होय. दोघांतील अंतर ह्मणून आह्वास सांगायचें तें हें की शिकंदरस लहानपणापासून अनुकूल परिस्थिति होती त्यामुळे त्याच्या महात्वाकांक्षेस अधिक जोर आला. शिवाजी

महाराजास कशाची बरे मदत होती : त्यांना पहिल्यापासूनच आपल्या स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याची तयारी करावी लागली. बापाने एकाद्वे दुसरे गांव जहागिरीचे मिळवून ठेविले हणून त्यावर केवढी इमारत रचतां येणार ? परंतु सर्व अडचणी दूर करून अगदी अशिक्षित परंतु पूर्ण विश्वासू मायळ्यांस आपलेसे करण्यास त्यांस काय श्रम पडले असतील? स्वधर्माची जोत त्यांच्या अंतःकरणांत पेटविण्यास त्यास काय काय करावे लागले असेल? आणि ही सर्व तयारी एकोणीस वर्षांचे आंत होऊन शिवाजीस १६४७ साली तोरणा किल्ला घेतले तो, ही काय थोड्या आश्चर्याची गोष्ट आहे? सारांश शिवाजीस ज्या गोष्टी प्रतिकूल होत्या निदान ज्या मिळविण्यासाठी अतोनात श्रम करावे लागले त्या गोष्टी फिलीपने शिकंदरासाठी अयत्याच तयार करून ठेविल्या होत्या, हे निर्विवाद आहे. आतां शिवाजी महाराजांच्या आणि शिकंदराच्या खाजगी वर्तनांतील अंतर पाहू.

शिवाजीच्या आंगचा पहिला मोठा गुण पूर्ण इंद्रियनिग्रह हा होय. कल्याण घेतल्यावर आबाजी सोनदेवाने एक खुपसुरत यवन कन्या आणून शिवाजीस नजर केली, आणि शिवाजीने तीस आपल्या मातुश्रीची उपमा देऊन परत केले, ह्या एका उदाहरणावरून हे सहज कळण्याजोगे आहे. त्यात विशेष आश्चर्याची गोष्ट ही की, शिवाजी अगदी तरुण असतांना कित्येक मी मी

म्हणणाऱ्या ऋषीवर्यांच्या हातून जी गोष्ट व्हावयाची नाही ती त्याने केली. शिवाजीमहाराज पितृभक्त होते. शहाजीराजास विजापूरकरांनी कैद केले. ही गोष्ट समजतांच महाराजांनी मुसलमानापुढे मान लववावयाची नाही हा विचार क्षणभर बाजूस ठेऊन दिल्लीपतीशीं सलोखा केला, आणि आपल्या परमपूज्य वडिलांची बंदीवासांतून सुटका केली, इतकेंच नव्हे " तर तूं माझा मुलगा असशील तर वाजीघोरपड्याचा सूड घेशील " हा वडिलांचा निरोप ध्यानांत ठेऊन, ज्या नीचानें विश्वासघातानें शहाजीराजास विजापूरच्या दरबारांत कैद करून आणिलें, त्याचा योग्य संधीपाहून महाराजांनी पक्का सूड उगविला. शहाजीराजाविषयीं वसत असलेले प्रेम कोणीकडे, आणि आपल्या बापानें दुसरें लग्न केले, कदाचित पुढे त्यापासून होणाऱ्या संततीच्या योगानें आपल्या राजपदास धक्का पोचेल, अशा भीतीनें प्रत्यक्ष बापाचा खून करणाऱ्या अगर करविणाऱ्या शिकंदराचें पितृप्रेम कोणीकडे ! शिकंदराची भयंकर राज्यतृष्णा येथेंच थांबली नाहीः— त्यानें क्लिओपाट्रापासून झालेल्या आपल्या तान्ह्या सावत्रभावास ठार मारिले, क्लिओपाट्राचा चुलता अटालस ह्यासही जगांतून माहींसें केले.

जगाचें राज्य मिळविल्यामुळे शिकंदरास स्वर्ग दोन वोटें उरला होता. शिवाजीमहाराजांस आपल्या पराक्रमाचा आपल्या कर्तृत्वाचा गर्व होऊन त्यांच्या हातून एखादें विचकृत्य झाल्याचें आमच्या ऐकण्यांत नाही. परंतु

अलेक्झांडराची गोष्ट निराळी. अलेक्झांडराचा प्रख्यात सेनापति पारमेनियो ह्याचा मुलगा फायलोटस हाही सेनानी मंडळीपैकीच एक होता. तो फार स्पष्टवक्ता होता. त्याने शिकंदराचे गर्वाचे वर्तन पाहून माझ्या बापाच्या मदतीचाचून आपणास एशिया खचित जिंकता आला नसता, असे स्पष्टपणे सांगितले. ह्या महापातकाबद्दल अलेक्झांडराने त्याच्यावर आणि त्याच्या बापावर, प्रत्यक्ष माझा खून करण्याच्या कटांत तुम्हीं सामील होता, असा आरोप ठेविला. पारमेनियो तेथे नव्हता. फायलोटस ह्याचा छल करून त्याच्याकडून कबूल जबाब घेतला. आणि त्याचे डोके उडविले. पारमेनियो हा एकवटना येथे होता, त्यास एका जासूदाच्या हाती पत्र दिले. ते तो वाचीत असतां जासूदाने त्याच्या पाठीत भोंसकून मारले.

आपल्यास राज्य मिळविण्यास ज्यांनीं कायावाचामनें करून हांत भार लाविला त्यांच्या सेवेचे उत्तम फळ शिकंदराच्या हातून अशा प्रकारे मिळत असे ! निदान त्या गोष्टीच्या पुराव्यास आपल्याजवळ वरील एक उदाहरण तरी आहे. शिवाजी महाराजांचे आपल्या हाताखालील मंडळीवर पूर्ण प्रेम असे. कोण कशी चाकरी बजावतो हे त्यांच्या पक्के ध्यानांत होते, आणि व्याप्रमाणे त्याची वाहवा करण्यास आणि त्यास बढती देण्यास, ते कधीही झुकले नाहींत.

शिवाजी महाराज व्यसनापासून अगदीं अलिप्त होते.

अलेक्झांडरचें वर्तन ह्याच्या उलट होतें. तो दारूचा पूर्ण भक्त होता. ह्या व्यसनाच्या योगानें त्याच्याहातून एकदोन भयंकर प्रमाद झाले, व त्याबद्दल त्यास पश्चातापही झाला. एकदिवस शिकंदर दारू पिऊन धुंद झाला असतां कांहीं स्तुतिपाठक त्याचें स्तुतिस्तोत्र गाऊ लागले. परंतु 'क्लीटस' ह्यागून एक सेनानायक होता. त्यास हें आवडलें नाहीं, आणि पार्थेनियो आणि फायलोटस या पितापुत्रास आपण केवळ अन्यायानें मारिलें, असें त्यानें वादशहास स्पष्ट सांगितलें. अलेक्झांडरास तें सहन न होऊन दोघांचें भांडण जुंपलें आणि त्यांत क्लीटसचा अंत झाला.

दर सांगितलेल्या दोनचार उदाहरणांवरून शिवाजी महाराज आणि शिकंदर ह्यांच्या खाजगी वर्तनांतील अंतर वाचकांस सहज दिसून येईल. शिकंदराच्या अंगी गुणही पुष्कळ होते. तो विद्वान होता. अरिस्टॉटलचें त्याला शिक्षण मिळालें होतें वगैरे पहिल्या प्रथम सांगितलेंच आहे. ह्या त्याच्या गुणावरून, शिवाय राज्यें काबीज करणारा, उत्तम योद्धा, इत्यादि इतर गुणावरून, इतिहासांत त्याचें नांव बऱ्याच पायरीस चढलें आहे. शिकंदरांत जे गुण होते ते शिवाजी महाराजांत असून त्याच्या सगळ्या दुर्गुणांचा महाराजांत अभाव होता. ह्यावरून शिवाजी महाराजांची योग्यता अलेक्झांडरपेक्षा खचित खचित अधिक होती, असें कोणीही समजस मनुष्य कबूल करील. ह्या दोघा थोर पुरुषांत आण-

खी एक भेद होता तो हा की शिकंदरास केवळ राज्य तृष्णेने पछाडले होते, आणि शेवटीं आतां कांहीं जिका वयास उरले नाही म्हणून तो रडला असेही म्हणतात. शिवाजीमहाराजांचे तसे नव्हते. त्यांनीं राज्य मिळविले ते केवळ स्ववर्मरक्षणासाठीं, हे त्याच्या चरित्रांत सांगितलेच आहे. त्यांना अनिवार राज्यतृष्णा मुळींच नव्हती. उलट इतके मिळविलेले राज्य गुरुदक्षणा म्हणून मी आपणास हे अर्पण करितों, अशी चिट्ठी लिहून त्यांनीं ती श्री रामदासस्वामीच्या झोळींत घातली, हे चरित्राच्या आरंभी दिलेल्या चित्रावरून दिसून येईल.

नेपोलियन बोनापार्टीशीं महाराजांची तुलना करून पाहतां असेच कांहीं अंतर दिसून येते. नेपोलियन हा अतिशय शिपाई होता. फ्रान्स देशांत राज्यक्रांती घडवून आणून आपल्या पराक्रमाने आणि सुस्वभावाने पहिल्या प्रथम तो अतिशय लोकप्रिय झाला. परंतु पुढे त्याच्या हानून कांहीं चुका झाल्या; त्याचे प्रायश्चित त्यास भोगावे लागले. लोकांनीं त्याला वादशहा केले. येथेच त्याची महत्त्वाकांक्षा धांवली असती, तर बरे झाले असते. परंतु तमें न होतां एकावाजूनै युरोपांतील राष्ट्रें काबीज करण्याची प्रवळ इच्छा अनिवार झाली. दुसऱ्यावाजूनै ऑप-
ल्याच नातलगांस जिकलेल्या राष्ट्रांचे राजे करण्यांत त्यानें पोटी चूक केली. शिवाजीमहाराजांनीं केवळ स्वार्थासाठीं असे कांहीं केले नाही. राज्यांत सर्व प्रकारचे लो-

कांस सारखें वागविलें. राज्य वांढविण्याची त्यांची इच्छा मर्यादेवाहेर कधींही गेली नाही.

शिवाजी महाराज ईश्वराचे अवतार होते, असा जो समज आहे, त्याबद्दल थोडेसें लिहून हा उपसंहार पुरा करूं. ईश्वरीकृपा ही एक अमूल्य देणगी शिवाजीस असेल; परंतु पुरुषार्थाची कामे करण्याची हौस, व्यासंपरायणता, स्वधर्मरक्षणबुद्धी, आणि तदर्थ करावे लागणारे श्रम, सोसावे लागणारे हाल, वगैरे गोष्टी मानवी स्वभावास अनुसरून आहेत. ईश्वरी कृपा, सद्गुरूंचें शिक्षण, हीं तर पाहिजेतच; परंतु शिवाजी म्हणजे परमेश्वराचा अवतार होता ही कल्पना आमच्या मते बरोबर नाही. शिवाजी ईश्वराचा अंश होता म्हणूनच केवळ आम्हीं त्याच्या पायीं लीन होत नाहीं. नरजन्मांत येऊन ईश्वराच्या उच्चतम गुणांचें अनुकरण करून त्याच्या जवळ जवळ आपली योग्यता मनुष्यास नेतां येते. आणि अशी जी कांहीं माणसें झालीं त्यांपैकींच आमचे महाराज हे एक होत. अशीं माणसें सर्व देशांस सर्व कालीं पूज्य होतात. निःपक्षपातानें आणि शांतपणानें विचार करूं लागल्यास कोणत्याही राष्ट्रांतील—मग तें राष्ट्र मित्र असो अगोर शत्रू असो—लोक त्या पुरुषास धन्य मानतात. या उपर त्यास तुम्ही ईश्वरी अवतार असें निराळें नांव पाहिजे तर द्या; परंतु असें करण्यांत मनुष्याच्या हातून पुरुषार्थ असा काहींच व्हावयाचा नाही. ह्यासाठीं

शिवाजी अगर शिवाजीसारखे इतर महात्मे ह्यस ते ईश्वरी अवतार होते, ही कल्पना घेऊन चालण्यापेक्षां त्यांनीं आपल्या पराक्रमानें, आपल्या आचार-बुद्धिसामर्थ्यानें, अति पवित्र ईश्वरभक्तीनें, निर्मळ धर्तना-नें, आपल्या स्वतःस ईश्वरस्वरूप केलें; ही कल्पना अवि-क चांगली असें ह्या अल्पबुद्धि लेखकाचें मत आहे. अशी कल्पना केल्यावर मग तुह्मीं त्या पुरुषाचे हवे हवें तसे देव्हारे माजवा, त्याचे उत्सव करा, त्याच्यां जयंत्यां करा. शिवाजी देव होता असे अगोदरच गृहीत धरणें ह्मणजे त्यांनीं केलेलीं कृत्यें करण्यास आपण असमर्थ आहों असा पुरावा आणणें होय. असा पुरावा आणूं नका. शिवाजीच्या हातून जी देशसेवा झाली, जीं सत्कार्यें झालीं; तशा प्रकारची देशसेवा हरएक देशच्या प्रत्येक मनुष्यास कर्तव्य आहे; ह्मणजे शिवाजीनें स्वधर्मरक्षण केलें, स्वधर्म रक्षणाचें काम प्रत्येक मानवी प्राण्याचें आहे. स्वधर्मरक्षण हें जसें शिवाजीस तसेंच सर्व लोकांसही साधावयाचें असतें. परंतु धर्म बुडण्याचीं कारणें निरनिराळीं असल्यामुळें साधनेंही निराळीं असतात. जेथें लोक स्वतःच नास्तिक झाले, तेथें तरवारीचा उपयोग नाही. शिक्षणाचा प्रसार हेंच असल्या काळीं धर्मरक्षणाचें उत्तम साधन होय. लोकांचीं मनें सुशिक्षित करून तीं स्वधर्माकडे लावणारा एकादा महात्मा हिंदुस्थानांत होईल तो सुदिन !

शिवरायाची परार्थबुद्धि आणि समर्थांचा स्वार्थत्याग.

कोणे एके दिवशीं महाराज सातारचे किल्ल्यावर असतां श्री समर्थ रामदासस्वामी भिक्षा मागत मागत राजवाड्यांत आले. स्वामींनीं भिक्षा मागतांच महाराजांनीं बाळाजी आवजी चिटणीस यांच्या हातून चिठी लिहून तीवर आपला शिक्का करून ती समर्थांच्या झोळींत घातली. ' आजपर्यंत जें राज्य मिळविलें तें स्वामी भिक्षेस अर्पण होवो ' असा चिठीतील मजकूर होता. ह्या भिक्षा-दान-ग्रहणाच्या प्रसंगाची तसवीर पुस्तकाच्या आरंभीं जोडली आहे, त्यावरून त्या प्रसंगाची वाचकांस बरोबर कल्पना करितां येईल. रामदास स्वामींनीं रायास थोडासा उपदेश करून ती चिठी परत केली; आणि शिवाजीच्या आप्रहावरून दोन गोष्टी करण्याची आज्ञा केली. शिवाजी महाराजांच्या वेळेपर्यंत दोघे मराठे भेटल्यास परस्परास ' जोहार ' करीत असत. ही मुसलमान पद्धती सोडून देऊन परस्परास भेटीच्या प्रसंगीं ' राम राम ' करण्याविषयीं समर्थांची पहिली आज्ञा होती. समर्थांस महाराजांनीं राज्यार्पण केल्याचें सुचविण्यासाठीं स्वामींची दुसरी आज्ञा अशी होती कीं मराठ्यांच्या निशाणाचा रंग समर्थांच्या पेशास साजेल असा भगवा असवा. समर्थांच्या आज्ञारूप मराठ्यांच्या भगव्या झेंड्यानें आर्यावर्तांत केलेले पराक्रम वाचकांस वि-

दितच आहेत. ह्या एका प्रसंगावरून शिवाजी महाराजांची निरपेक्षबुद्धि व समर्थांच्या चरणीं असणारी निष्ठा, तसाच समर्थांचा स्वार्थत्याग, हों व्यक्त होतात. श्री शिवाजी महाराजांच्या हातून जे पराक्रम झाले त्यास मुख्य कारण समर्थांकडून वेळोवेळीं महाराजास मिळत गेलेले उपदेशामृत होय. महाराजांच्या आंगीं जी शक्ति होती ती शक्ति पुष्कळांच्या आंगीं असूं शकेल. परंतु देशाची व धर्माची स्थिति पाहून त्यांच्या अंगाचा जसा दाह होत असे, त्यांच्या ठिकाणीं जसे अनेक गुण वसत असत, त्यांना सहाय्य करण्यास त्यांच्याजवळ जसे एक निष्ठ सेवक असत, व अखेरीस त्यांना संकटसमयीं धीर देण्यास जसे समर्थांसारखे गुरु असत, तशी अनुकूल स्थिति फारच थोड्यांची असूं शकेल. समर्थांनीं महाराजांस वेळोवेळीं जे उपदेश केले आहेत ते सर्व ह्या अल्प पुस्तकांत देणें शक्य नव्हे, ह्याणून उपदेशांपैकीं त्रोटक उत्तारे वाचकांसार्थीं खालीं देऊन हा भाग पुरा करू.

शके १९७१ त समर्थांकडून महाराजांस जें पत्र आलें होतें त्यांत खालील प्रमाणें प्रोत्साहन देऊन,—

तीर्थ क्षेत्रे मोडिलीं । ब्राह्मणस्थाने भ्रष्ट झालीं

सकळ पृथ्वी आंदोलली । धर्म गेला

देव धर्म गो ब्राह्मण । करावया संरक्षण

हृदयस्थ जाला नारायण । प्रेरणा केली

या भूमंडळाचे धर्म । धर्म रक्षी ऐसा नाही

महाराष्ट्र धर्म राहिला काहीं । तुम्हांकरितां

पुढीलप्रमाणे कर्तव्याची दिशा सुचविली:—

मारितां मारितां मरावें । तेणें गतीस पावावें
 फिरोन येता भोगावें । महद्भाग्य
 नजरकरार राखणें । कार्य पाहून खतल करणें
 तेणें रणशूरांचीं अंतःकरणें । चिंत होती
 ऐसे अवघेच उठतां । परदळाची कोण चिंता
 हरणें लोळवी चित्ता । देखत जैसा
 देव मात्र उच्छेदिला । जित्यापरीस मृत्यु भला
 आपुला स्वधर्म बुडविला । ऐसें समजावें
 मराठा तितका मेळवावा । आपुला महाराष्ट्र धर्म वाढवावा
 येविपर्यीं न करितां तकवा । पूर्वज हांसति
 मणहाक तो चुकेना । देह वांचवितां वांचेना
 विवेकी होउनि समजाना । काय करावें
 भले कुळवंत म्हणावें । तेहीं वेगीं हजीर व्हावें
 हजीर न होतां कष्टावें । लागेल पुढे
 देवद्रोही तितुके कुत्ते । मारुनि घालावे परते
 देवदास पावती फत्ते । यदर्थी संशय नाही

शिवस्तोत्र.

(" सुंदर मुख तुंदिल तनु नंदिकेश्वरा " - ही चाल.)

शिवगायन गाऊं सप्रेम मानसे ।

सकल शोकमुक्तीचा हाच पथ दिसे । " " " " " "

आर्यावर्तांत यवन जाहले बळी ।

देती यमराजमुखीं गोद्विजा बळी ।

हिंदुमंदिरे अनेक मिळविलीं धुळीं ।

मशिदी उभवून दिल्या मंदिरस्थळीं ।

आर्यधर्मनाशाची वेळ पातळी ।

दग्धहृदय होतील न हिंदु मग कसे? ॥ १ ॥

“ सुस्वर सुरचिर कवन नव सुनाटिका ”- ही चाल.)

आळविला दीनांचा नाथ त्या जनीं ।

भरतें त्या करुणेचें लोटलें मनीं ।

अंगें तो सिद्ध होय दीनरक्षणीं ।

अवतरला शिवरूपें देव या जनीं ।

रंगावें मनुजें तत्कीं तैगायनीं ।

तेणें देशाभिमान मानसीं ठसे ॥ २ ॥

“ महाराज आज आपुलि ही दीन किंकरी ”- ही चाल)

शिवरायें समरीं यवनास मारिलें ।

धर्माच्या पायीं सर्वस्व वाहिलें ।

देशास्तव जीवितही तुच्छ लेखिलें ।

स्वजनांच्या विघ्नसंकटांस वारिलें ।

धर्मातें — देशात्कें पूर्ण सुख दिलें ।

क्राष्ट्रांत राज्यपदीं भूप मग बसे ॥ ३ ॥

(" धन्य जाहला तुम्ही हो, राम पाहिला " -- ही चाल)

घोर युद्ध झालें कल्याणसंगरीं ।

सांपडली यवनाची कन्यका करीं ।

जीच्या रूपास नसे जोड भूवरी ।

न धरी अभिलाष तिचा भूप अंतरी ।

परनारी जननीसम गौरवी परी ।

भूलेकीं ऐसा जन कोणता असे ? ॥ ४ ॥

समाप्त.